

OSMANLI YERELİNDE KONSOLOSLAR, İDARİ İLİŞKİLER VE TARIMSAL AĞLAR: URFA, 1850-1900

Consuls, Administrative Relations and Agricultural Networks in Ottoman Local: Urfa, 1850 - 1900

İsmail ASOĞLU*

Özet

Urfa ve çevresinin Batılı ticari yayılımın yoğun ilgisine mazhar oluşu, XIX. yüzyılın ikinci devresi ile başladı. 1855'te Fransız hükümetince şehre tayin edilen ilk konsolos vekili Prosper Villecroze adında bir tüccardı. Ancak şehir 1860 sonrası istikrarlı bir yatırım alanı olarak tercih edilmeye başladı. Bu noktada Halepli tüccarlar öne çıkmaktaydı. Bireysel girişimlerin yanı sıra Villecroze ve Poche ailelerine ait şirketlerin yerelde kurdukları ticari ağ sayesinde, en ücra köylere kadar ortaklıklar kuruldu. Yerel ağın koordinasyonunu sağlayan kişi ise Fransız konsolos vekili Armand Martin (1860-1891) isminde bir tüccardı. Ticari menfaat ve kâr peşinde olan konsolos vekilleri, legal/illegal surette tüm yerel gruplarla iş birliği içinde oldu. Şehrin Hristiyan sakinleri üzerindeki himaye politikaları da ticari kâr siyasetinin bir parçası olarak kullanıldı. Yereldeki alım-satım ve dağıtım ağını organize eden bu iktisadi aktörler, mahalli ticaretin her süreç ve kademesinde yer almaya özen gösterdi. Bilhassa tahıl ürünleri gibi temel ihtiyaç maddelerinin piyasadan çekilmesine neden olmaları, şehri kıtlıklarla yüzleşmek zorunda bıraktı. Bölgedeki denetim ve otorite boşluğu, konsolos vekillerine daha rahat hareket imkânı verirken; mülkiyet, toprak tasarrufu ve tarımsal ilişkilerden doğan hukukî uyuşmazlıklar, mahalli bürokrasiyi uzun yıllar meşgul etti. 1895'e gelindiğinde ise konsolosların ilgileri, ülkeleri adına ticarî faydadan ziyade, Ermeni isyanlarının teftişine kaydırıldı.

Yerel seçkinlerin ecnebi tüccarlar ile ticari ilişkileri ne boyuttaydı? İdareciler, yabancı tüccarlar ve mültezimler arasında nerede konumlanıyorlardı? Temsilcilerin resmî statülerinin yanı sıra Urfa yerelinde şirketleşme, yerel bağlantılar ve örgütlenme biçimleri nasıl tezahür etti?

---

*Dr. Öğr. Üyesi, Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, iasoglu@harran.edu.tr. ORCID: 0000-0002-5418-0161.

Makale geliş tarihi: 23.08.2021 Makale kabul tarihi: 18.08.2021

Batılı ticari girişimin şehir toplumu üzerinde nasıl bir etkisi oldu? Bu çalışma, yukarıda bahsi geçen sorulara cevaplar aramak suretiyle ortaya çıktı. Söz konusu sürecin anlaşılmasında istifade edilen kaynaklar; ekseriyetle Osmanlı arşiv vesikaları (BOA), kadı mahkemesi kayıtları ve İngiliz konsolosluk raporları oldu.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Halep, Urfa, Levant, Konsolos

Abstract

The great interest of Western traders in Urfa and its surroundings began in the second half of the 19th century. The first vice-consular to the town, appointed by the French government in 1855, was a tradesman called Prosper Villecroze. After 1860, the town was consistently seen as an area for investment. Particularly, traders from Aleppo stood out as significant figures in that period. As well as individual initiatives, local trade networks formed by corporations belonging to Villecroze and Poche families led to establishment of commercial partnerships in the most distant villages. The person who coordinated that local network on behalf of corporations was the French vice-consular and tradesman Armand Martin (1860-1891). The vice-consulates who sought commercial benefit and profit collaborated with local groups in legal or illegal ways. Their policy on guarding Christian residents of the city was also used as a part of commercial profit and gain. The administrative actors who organized local commerce and delivery network were keen on taking part in every process of regional trade. However, by removing basic foods such as cereals from the market, they caused the town to struggle with famine. The authority and audit gap in the region enabled the vice-consulates to act more comfortably. Legal conflicts arising out of property, land use, and agricultural relations kept local bureaucracy busy for long years. However, after 1895, the commercial interest of consuls was focused on inspecting Armenian revolts rather than commercial benefit for their countries.

The study addresses the questions below: how was the commercial relationship between local elites and foreign traders? Where were the administrators positioned between foreign traders and taxmen? How did formal status of representatives' forms and how did their incorporation, local networks, and organizational forms emerge in local Urfa? How did Western trade initiative affect the town community? To examine the questions raised above, this study mostly refers to Ottoman archive papers (BOA), religious court records, and the reports of British consulate.

Key Words: Ottoman, Aleppo, Urfa, Levantine, Consulate

Giriş

XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki Osmanlı Avrupa ilişkileri, konsolosların etkisinde yürütülen diplomatik ilişkilerin etrafında şekillendi. 1856 sonrası hem Avrupa hem de ona eklenen Osmanlı için yeni bir döneme işaret ediyordu. Esasında Osmanlı Devleti Akdeniz'in doğusunda ve Karadeniz'e hâkim olduktan sonra belli başlı ticaret iskeleleri ve merkezlerindeki Avrupalı konsoloslarla temas kurmuş,¹ bu devletlerle ticaret ve deniz işleri hususunda birtakım anlaşmalar imzalamıştı.² Fakat 1856 sonrası, daha eski bir döneme ait kolonyal süreci yenileyen Avrupa, birçok yeni bölgeyi dolaysız siyasi denetim alanı içine dâhil etti. Osmanlı bu denetimin dışında kalmayı başardı. Yani Avrupa'nın iktisadi sızma girişimlerine karşı oldukça etkin bir direnme gösterdi.³ İmparatorlukta ikamet eden yabancı Hristiyanlar, şeriat kaidelerince "aman"dan istifade ediyorlardı. Ancak 1856 sonrası onları temsil eden elçiler ve konsoloslar, ülkesinden uzaktaki yabancı topluluğun sırf kendi mensuplarını ilgilendiren davalara bakmakta belli ölçüde serbestiyete sahip oldu.⁴ İngilizlerle yapılan Baltalimanı Ticaret Muahedesi (8 Ekim 1838) ve ardından diğer Avrupa devletleriyle imzalanan benzer antlaşmalar neticesinde, gümrük gelirleri azaldığı gibi yabancıların ülke içinde ticarete dâhil olmalarıyla birlikte yabancı tüccar sayısı arttı ve bunlarla ilgili davalar önemli bir sorun meydana getirdi.⁵ Bu nedenle konsolosların sayısı da giderek artış gösterdi.

Bu kişiler yabancı bir ülkede kendi vatandaşlarının çıkarlarını ve haklarını koruyan, ticari ve kültürel etkinlikleri yürüten, diplomatik bağımsızlıklardan yararlanan kamu görevlileriydi.⁶ İmtiyazlar sayesinde de vatandaşlarının ticari menfaatlerini sağlama, pek çok hukuki uyuşmazlıkta kendi ülkelerinin kanunlarının uygulanması haklarını elde ettiler.⁷ Batılı sermayedarların etkin ticari faaliyetlerine açık hale gelen Osmanlı pazarı, dünya ekonomisiyle birleşme sürecindeydi. Ancak buradaki süreç, alt düzeydeki grupların (tüccar, toprak sahipleri) vasıtasıyla gerçekleşmedi. Şevket Pamuk'un yerinde ifadesiyle;

---

¹ Osmanlılar'a Bizans'tan intikal eden ve gerekse denizci Anadolu beyliklerinden kalan İzmit, Gemlik, Edincik, Gelibolu ve İstanbul'daki Kadırga İskeleleri gibi eski yerlerden yararlanılmış, Sinop ve bugün hâlâ varlığını koruyan Alanya gibi Selçuklu tersaneleri de Osmanlılar tarafından kullanılmıştı; Daha geniş bilgi için bkz. İdris Bostan, "Tersane-i Amire", *DİA*, C. 40, (İstanbul 2011), ss. 513-516.

² Ali İbrahim Savaş, "Konsolos", *DİA*, C. 26, (Ankara 2002), s. 179.

³ Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılmı ve Direniş 1881-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 17.

⁴ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye Tarihi*, 4. Basım, Çev. Yasemin Er, İletişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 24.

⁵ Ali Akyıldız, "Tanzimat", *DİA*, C.40, (İstanbul 2011), s.1.

⁶ Uygur Kocabaşoğlu, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İngiliz Konsoloslarının Siyasal Etkinlikleri", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç 15-17 Ekim Sempozyuma Sunulan Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 179.

⁷ Philip Mansel, *Halep - Suriye'nin Muhteşem Tüccar Şehrinin Yükselişi ve Düşüşü*, Çev. Nigâr Nigâr Alemdar, Everest Yayınları, İstanbul 2017, s. 35.

Dünya ekonomisine açılış süreci, tüccarlar ve büyük toprak sahiplerinin Avrupalı sermayedarlarla ittifak kurmaları yoluyla değil, Avrupa devletleriyle merkezi bürokrasi arasındaki pazarlıklar, baskılar ve adım adım uzlaşma yoluyla ilerledi. Ülke içindeki toplumsal kesimlerin bu süreç içindeki gücü sınırlı kaldı.⁸

Hangi surette olursa olsun Osmanlı yerelinde konsolosluk temsilcileri veyahut yabancı tüccarlar geniş ticarî ağlar kurdular, servet sahipleri ile karşılıklı kâr elde etmenin yolunu aradılar. Buradaki ilişki, sermayeyi elinde tutanın dur durak bilmeyen sermaye biriktirme hedefine ulaşmak için başka kişilerle kurmak zorunda olduğu bir ilişkiydi.⁹ Bahsi geçen konsoloslar ise bir elçilik değil, bir ülkenin tüccarlarının yabancı ülkelerdeki temsilcisi konumundaydı. Seçilen temsilci bir konsül olarak mahalli hükümetlerle işleri yürütür, sorunları çözer, vatandaşlarının noterliğini yapardı.¹⁰ Bu nedenle birçok Osmanlı şehrinde çeşitli devletlerin konsoloslarının görev yaptığı ve bunların yazdıkları raporlar, özellikle mahalli tarih için oldukça önemli kaynaklardır.¹¹ Zamanla ortaya çıkan sorunların merkeze iletimi amacıyla tanzim edilen Osmanlı idari yazışmaları, soruşturma tutanakları, yer yer kadı mahkemesi kayıtları, söz konusu ilişkilerden doğan ticari ve bürokratik girişimleri ortaya döken kaynaklar arasında yer alır.

Diğer Osmanlı şehirlerinde vukua geldiği üzere, Osmanlı Urfa'sında konsoloslukların temel eğilimleri muayyen konular etrafında birleşmektedir. Ticarî döngü ve ilişkiler, ıslahatların yerel yetkililerce ne derece uygulanabildiği, Müslümanlar ve Hristiyanlar arasındaki uyumsuzluk ve çatışma konuları, aşiretler arası mücadeleler ve sonuçları, konsoloslar veyahut vekillerince, ülkelerine havale ettikleri raporların ana başlıklarını oluşturmaktadır. Ticarî kaygıdan sonraki en önemli mevzu Müslümanlar ve Hristiyanlar arasındaki uyumsuzluklardı. Osmanlı yerel yetkilileri için bu zaviyedeki sorunlar devletin sonuna değin en karmaşık problemler arasında yer almıştı. Haliyle idareciler, konsolosları titizlikle takip etmek zorunda kalıyor, Bâbıali'ye taşınacak olası bir şikâyet ile yüzleşmek istemiyordu. Urfa Hristiyanlarınca konsolosluklara iletilen şikâyetler, Osmanlı Harciyesine havale ediliyorken, sorunların büyümemesi adına Halep Vâililiğine, Urfa Hristiyanlarının korunması ve himaye edilmesi yönünde emirler veriliyordu.¹²

1850 sonrası Fransız, İngiliz, Alman ve İranlı temsilciler şehirdeki vatandaşlarının işleri yürütmek üzere Urfa'da daha sık görülmeye başladı. Batılı

⁸ Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, IX. Basım, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2018, s. 96.

⁹ Immanuel Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm ve Kapitalist Uygarlık*, Çev. Necmiye Alpay, 7. Basım, Metis Yayınları, İstanbul 2016, s. 16.

¹⁰ Savaş, "Konsolos", s. 178.

¹¹ Savaş, "Konsolos", s. 179.

¹² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HR.MKT: 90/99, Sonraki atıflarda BOA kısaltması tercih edilmiştir.

emperyal sömürünün yerel temsilcileri olarak karşımıza çıkan bu aktörler, mahallî işbirlikçiler ve himaye siyasetiyle Urfa yerelini, mutasarrıfından, mültezimine pek çok grubun dâhil olduğu sorunlarla baş etmek zorunda bırakmıştı. Himayeli, yerli ve yabancı tacirlerden oluşan bir tüccar topluluğu, bölgenin tarımsal/tarım dışı ürünlerinin peşinde kâr sağlamanın derdindeydi. Bu nedenle en ucra köylere kadar ecnebi tüccarların etkinliği söz konusu oldu. Osmanlı yerelindeki bu yayılımcılık, kuşkusuz Batı'nın yeni şiddet formlarından biriydi.¹³ Konsolosluk temsilcilerinin bu denli geniş sahaya yayılabilmesi; Rus, İngiliz ve Fransız diplomasisinin Osmanlı'yı belirli yükümlülüklerle mecbur bıraktığı Paris Antlaşmasından (1856) ileri geliyordu.

Urfa'yı mesken tutan konsolos vekilleri Halep'teki konsolosluklara bağlıydı. Philip Mansel'in ifade ettiği gibi "Halep bir konsoloslar şehriydi."¹⁴ Ancak yabancı şirket ve tüccarların faaliyetleri Halep ile sınırlı kalmadı. Kuzeye doğru açılımın ana güzergâh noktalarından biri olan Urfa, Halep'te yerleşik İngiliz ve Fransız tüccarların ticari meskenlerinden oldu. Konsolos vekilleri ve yerel güçler arasındaki ilişkiler; mülkiyet, toprak tasarrufu ve ticarî ilişkiler çevresinde biçimlendi. Satıcılar, aracılar ve alıcılar cari ilişkilerin baş aktörüydüler. Satıcılar daha çok yerel güç sahibi, aşar mültezimi gibi varlıklı seçkinlerden oluşuyordu. Aracılar ise bir vesile ile konsolosluk himayesinde ayrıcalıklı bir konum elde etmiş şehir sakinleriydi. Alıcılar ise ekseriyetle Halep, İskenderun ve oradan Avrupa'ya mal sağlayan yabancı acente ya da şirketlerdi. Konsolosluk temsilcileri ise bu ağın koordinasyonunu sağlamaktaydı. Kentin seçilmesi, büyük oranda pratik bir nedene dayanıyordu.¹⁵ Servet sahibi yerel seçkinler, yönetici olmaları sayesinde sahip oldukları idari ve mali otoriteden sonuna kadar istifade edebiliyordu.¹⁶ Zaman zaman uyuşmazlıklar yaşansa da yabancı tüccarlar ve yerel seçkinler arasındaki alışveriş mütemadiyen devam etti. Kategorik olarak; merkezi otorite, toprak sahipleri ve köylü arasındaki ilişkilere¹⁷ dâhil olan yabancı tüccarlar, sağladıkları ilişkiler sayesinde, mahallî olan ama dünya ekonomisine bağımlı yeni ticarî deneyim ve ortaklıklar yarattılar.

Fırat'ın büyük yayı içerisinde kalan bölge Dicle Nehri ile Fırat Nehri ve Suriye arasındaki topraklarda meydana gelen ticaret ve fetih hareketlerinde önemli bir paya sahip olmuştu.¹⁸ Güneyde Halep şehrinin ticari yapısı, Anadolu'nun ticaret merkezlerine bağlayan yolları üzerindeki Urfa gibi yerlerin

¹³ Immanuel Wallerstein, *Modern Dünya Sistemi I*, 7. Baskı, Çev. Latif Boyacı, Yarı Yayınları, 2015, s. 79.

¹⁴ Mansel, *Halep - Suriye'nin Muhteşem Tüccar Şehrinin Yükselişi ve Düşüşü*, s. 35.

¹⁵ Edhem Eldem, Daniel Goffmann, Bruce Masters, *Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, Çev. Sermet Yalçın, 2. Basım, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017, s. 31.

¹⁶ Çağlar Keyder, Faruk Tabak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Mülkiyet ve Ticari Tarım*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 33.

¹⁷ Keyder, Tabak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Mülkiyet ve Ticari Tarım*, s. 5.

¹⁸ Judah Benzion Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 33.

yoğun olmasını sağlamıştı.¹⁹ Bu yoğunluk, dinî unsurların şehre yerleşiminde de etkili olmuştu. Mesela Yahudilerin bölgede sakin oluşlarına ilişkin bilgiler daha çok göç ve ticaretle bağlantılıydı.²⁰ İngiliz tüccarların Urfa ve çevresini ticarî açıdan keşfi ise yüzyıllar öncesine kadar gidiyordu. Levant Company'e ait dokuz on tüccarın ticari amaçlı doğuya yaptıkları 1583/1584 tarihli gezi rotaları içerisinde Urfa ve Birecik de yer almıştı.²¹ Şehir, tekstil imalatının ve Doğu-Batı ticaretinin en meşhur merkezlerinden biri olan Halep'e²² doğru yol alan güzergâh üzerinde bulunmasının avantajını uzun yıllar yaşadı. Her ne kadar, Osmanlı-İran savaşlarının ve XVI. yüzyıl sonunda Anadolu'daki toplumsal kargaşanın karayolu trafiğine olumsuz etkileri olduysa da İskenderiye ve Halep'ten Avrupa'ya baharat gönderilmeye devam edilmişti.²³ 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'ni müteakip imzalanan Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine istinaden Anadolu Ermenilerinin durumlarını, sözde takip etmek üzere İngiliz hükümeti önemli Osmanlı mevkilerine - Urfa da dâhil - konsololar tayin etmeye başladı.²⁴ Bu tarih sonrası konsolosların görev ve eğilimleri daha çok Ermeni isyanları üzerinden yerel propagandacılığa evrildi. I. Dünya Savaşı esnasında ise Urfa, Halep, Diyarbakır ve Musul bağlantısıyla bölge, Alman İmparatorluğu'nun genişleme stratejisinde anahtar bir konuma sahip oldu.²⁵

Urfa'da Konsololar, Mültezimler ve Soruşturmalar

Islahat Fermanı (1856) sonrası yabancı konsolosların vilayet işlerine, yerel davalara çok sık müdahale etmeleri, Urfa mutasarrıflarının ve mesai arkadaşlarının görevlerini karmaşıklaştırıp, hareket alanlarını kısıtlayan problemlerin başında gelmekteydi.²⁶ İdari erki sınayan sorunlar; temsil edilen ülke adına kurulu ilişkiler, ticarî ağ, himaye siyaseti ve şahsi menfaatler etrafında şekilleniyordu. Bölgedeki Fransız ve İngiliz meyanesindeki mücadele siyaseti karşısında yöneticiler için karmaşık hale gelen, bu insanların ne yaptıklarından ziyade, nasıl idare edilecekleriydi.

¹⁹ Abraham Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, Küre Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 48.

²⁰ Abdullah Ekinci, "Urfa'da Yahudilik ve Hristiyanlık", *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dini Hayat*, Ed. Yusuf Ziya Keskin, TDV Yayınları, Ankara, 2011, s. 71.

²¹ Mohamad Ali Hachicho, "English Travel Books about the Arab near East in the Eighteenth Century", *Die Welt des Islams*, Vol. 9, Issue 1/4 (1964), p. 57.

²² Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, s. 19.

²³ Çağlar Keyder, *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 207.

²⁴ Musa Şaşmaz, "İngiliz Yüzbaşı Stewart'ın Konya Konsolosluğu ve Adli Yönetime Dair Raporu (1879-1882)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 11, (2002), s. 224.

²⁵ Ephraim K. Jernazian, *Judgement Unto Truth: Witnessing the Armenian Genocide*, Transaction Publishers, New Jersey and London 1990, s. 40.

²⁶ François Geogron, *Sultan Abdülhamid*, 4. Baskı, Çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 239.

Yabancı tüccar ve konsoloslar için temel kaygı ticari kârların sağlanmasıydı. Şehirdeki Hristiyan Osmanlı topluluklarını himaye siyaseti ise bu politikanın parçası olarak kullanıldı. Maslahatgüzarlar Urfa Hristiyanları adına; “*sorunların bertarafı, gerekli emirlerin verilmesi ve sorunların çözümünü için acele edilmesi*”²⁷ hususunda Bâbıalî’yi göreve çağırabiliyor, özür ve tazminat talebinde bulunabiliyorlardı. Fransızlar 1878 Berlin Muahedesine kadar şehirde etkin konumdaydı. İngilizler daha ziyade bu tarihten sonra görünür olmaya başladı. Şehir ve çevresindeki yabancı ticari girişimlerin artışı ve yasal sorunların ortaya çıkışı, zamanla bir konsolos vekili tayinini zorunlu kılmıştı. Fransızlar adına ilk atanan temsilci Mösyö Prosper Villecroze (Filkrüz) isminde bir tüccardı.²⁸ Vekilin resmî sıfatla tanınması, tarafına yardım edilmesi ve saygı gösterilmesi için yedine bir emirname verilmesi Fransız Sefaretince 31 Ocak 1855’te talep edilmişti.²⁹ Aslında Villecroze ailesi Halep’te yerleşik olan Fransız tüccar bir aileydi.³⁰ Sahip oldukları D & P Villecroze adlı şirket, susam yağı üretiyor, dokuma işleri ile ilgileniyordu.³¹

Şirketin ortaklarından Desire Villecroze, Urfa ve çevresinden sorumlu kişiydi. Şehirden gayrimenkuller edinmiş, ortaklıklar kurmuş, mültezimlerden yüklü buğday alımları yapmıştı. Yerel seçkinler ile iş tutan, hasat mevsimlerinde ürünlerin alımını sağlayan, hususen toprak satın alarak tarımsal üretime el atan tüccar, alım-satım ve ticari ilişkilerden doğan resmî süreçlerde, pek çok kez kadı huzuruna çıktı, Urfa meclisinin işleyişine müdahale etmeye çalıştı. Halep’in yerel Hristiyan tüccar topluluklarından Poche ailesi de Urfa ve çevresinde uzun yıllar ticari ilişkiler kurmuş, Urfalı tüccarlar ile anlaşmalar yapmış, uyuşmazlıklar yaşamışlardı. Mesela Ermeni tüccar Khachir Kanaji, (Arutin, Nazar ve Kevork’un babası) on yıl boyunca borcunu Poche kardeşlere ödememek için direnmişti. Tüccar ailenin Urfa’nın önde gelen yerel tüccarlarından Saatçi Mahmud Ağa ile de ticari ilişkileri bulunuyordu.³² Halep’teki Amerikan konsolos vekili olarak Frédéric Poche gibi bazı şirket üyeleri ve ortakları, konsolosluklarda çalışmaya başlayınca, aile şirketleri seçkinler ve yerel halk arasında daha prestijli hale geldi.³³

²⁷ BOA, HR.MKT: 90/99.

²⁸ Mafalda Ade, “Ottoman Commercial Law and its Practice in Aleppo Province (1850-1880)”, *Merchants in the Ottoman Empire (Collection Turcica 15)*, Ed. Suraiya Faroqhi and Gilles Veinstein, Peeters, Louvain 2008, s. 249.

²⁹ BOA, İ.HR: 118/5774.

³⁰ Corneille, Girardi, Marcopoli, Poche, Sola gibi aileler Villecroze’lar gibi Halep’te yabancı kökenli zengin ailelerdi; Peter Sluglett, “Aspects of Economy and Society in the Syrian Provinces: Aleppo in Transition, 1880-1925”, *Modernity and Culture: From the Mediterranean to the Indian Ocean*, Ed. Leila Tarazi Fawaz, C.A. Bayly, Columbia University Press, New York 2002, p. 149.

³¹ Louis Villecroze’in oğlu Khawaja Binyamin Villecroze 1871’de susam yağı üretimi için Seyyid Ahmed Abdülbaki’den 206.75 mecdiyeye bir hane ve bir pres satın almıştı. Aynı yıl içinde diğer kardeş Khawaja Dezire (Desire) Villecroze ise Hacı İbrahim Ağa’dan Bâb-ı el-Nasr mahallesinin dışında bir dokuma dükkanını 250 mecdiyeye satın almıştı; Roger Owen, *New Perspectives on Property and Land in the Middle East*, Harvard University Press, America 2000, pp. 216-217.

³² Poche ailesinin Urfa’daki ticari ilişkileri konusunda daha geniş bilgi için bkz. Ade, “Ottoman Commercial Law and its Practice in Aleppo Province (1850-1880)”, pp. 243-260.

³³ Metin Atmaca, “Picknick mit den Paschas: Aleppo und die levantinische Handelsfirma Fratelli Poche”, [Book Reviews](#), *Insight Turkey*, Vol. 16, Nu. 2, (2014), p. 214.

Frédéric Poche 1895 Urfa Ermeni isyanı esnasında Halep'te Amerikan konsolosluğunun temsilcisi olarak bulunuyordu. Poche'nin edindiği bilgiler, Urfa'dan Halep'e gönderilen mektup ve telgraflara dayanmaktaydı.³⁴ Her ne kadar Poche biraderler Urfa'da iş tutuyor görünse de kaynaklar, D & P Villecroze Şirketi'nin şehirde daha örgütlü olduğuna işaret ediyor.

Halepli tüccar ailelerin Urfa'da iş yapıyor oluşu bulunduğu güzergâhla ilgiliydi. Urfalı tüccarlar ile iş yapan Halepli Tüccar Hoca Naum,³⁵ pamuk ticareti ile uğraşan ve nakliyesi için Urfalı nakliyecilerle pazarlığa girişen Hoca Abdullah v. Nasri,³⁶ Mustafa b. Genco ile tönbaki (nargile tütünü) alış-verişi yapan Tüccar Circis,³⁷ Terzi Makdis Toros'un borçlu olduğu Tüccar Mihail³⁸ gibi Urfa'daki pek çok tüccar esasen Halepli'ydiler ve ticaret amacıyla Urfa'da bulunuyorlardı.³⁹ Fransa tebaasından Yosef v. Nasri Urfa'ya geldiğinde Hacı Said Efendi'nin konağında misafir olacak⁴⁰ kadar Müslüman seçkinlerle yakın ilişkiler kurmuştu. Yabancı tüccar profilinin ekserisi Halepliydi ve Fransız vatandaşıydı. Hoca Hazer v. Abdo⁴¹ gibi Fransız Devleti tebaasından tüccarlar için Urfa verimli bir ticarî saha olmalıydı. Zirâ bölgede ticaret yapmalarının yanı sıra mülkler edinmişlerdi.⁴²

1860 sonrası Urfa'daki Fransız tüccarların durumunu takip etmek üzere (muhtemelen Villecroze ve Poche ailelerinin girişimleriyle) Urfa'ya gönderilen konsolos vekili Armand Martin, neredeyse otuz yıl Urfa'da kaldı, Villecroze şirketinin Urfa'daki alacaklarının takibini yaptı, daha sonra da kendi şirketini kurdu. Yapılan işin ve ticaretin boyutu genişledikçe yereldeki işlerin takibi zorlaşmaya başladı. Bu nedenle Fransız tüccarlar, yerel işbirlikçiler edinmek üzere yoğun çaba sarfetti. Kurulan işbirlikler, ticareti yapılan ürünün türüne göre değişiyordu. Hayvansal ürünlerin temininde, yağma üzerine iş tutan çöl aşiretleri ile rahatlıkla iş birliği kuralabilmişti. Ancak bu doğrudan değil, gruplar ile bağlantı sağlayacak yerli bir sakinin ve sakinlerin aracılığı ile mümkün olmaktaydı. Kurulu

³⁴ Jeremy Salt, *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians, 1878-1896*. Taylor & Francis Group, London 1993, p. 97.

³⁵ USS, 206/613-739.

³⁶ USS, 206/621-762.

³⁷ USS, 228/68-174.

³⁸ USS, 208/241/242/243-1019.

³⁹ İsmail Asoğlu, *Birlikeliktен Yol Ayrımına Urfa Kazısında Gayrimüslimler (1880-1910)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2019, s. 201.

⁴⁰ USS, 206/621-763.

⁴¹ USS, 206/672-470; USS, 206/684-494.

⁴² H. 7 Safer 1284 (M. 16 Haziran 1869) tarihli kanunun yayımlanmasından önce, ecnebilere Osmanlı'da gayrimenkul mülkiyeti edinmek hakkı tanınmıyordu. Ancak yasak olsa dahi ecnebilere bu yasağı bertaraf etmeyi başarmışlardı. Bir gayrimenkul alan yabancı, bu mülkü bir Osmanlı tebaasından birinin üzerine yaptırabiliyordu ya da kendisini Osmanlı tebaasından olarak gösteriyordu. Daha geniş bilgi için bkz. Nedjib H. Chiha, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimenkul Mülkiye Bakımından Yabancıların Hukuki Durumu", Çev. Halil Cin, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1/24, 1967, ss. 247-274.

ilişkilerden kaynaklı problemler, mahallî bürokrasiyi uzun süreli sorunlarla baş etmek zorunda bırakıyordu. Konsolosluk çalışanlarından vergi alınıp/alınmayacağına dair tartışmalar bu sorunların başında gelir. Döneme münhasır vesikaların pek çoğunda konsolos vekillerinin vergi hususundaki muhalefetinden bahsedilir. Mutasarrıf Mehmet Takiyüddin Paşa'nın (1859-1861) Bâbali'ye izahatına göre kendisi döneminde devlet hazinesine himayeli grubun hayli zimmetleri birikmiştir. Urfa'nın vergisi, tahrir esnasında kâr veyahut kazanç üzerine toplanmıyordu, haneye tahsis kılınmış olduğundan himayeli grubun vergi ve askerlik bedellerine karşılık mal sandığında biriken borçlarına ne surette muamele olunacağı bilinmeyen sorunlardandı.⁴³ Vekillerin görevini tasdik eden herhangi bir ferman bulunmadığı durumlarda Osmanlı idarecileri, konsolos vekillerine memur nazarıyla bakılıp bakılmayacağı konusunda da endişeli ve kararsızdı.⁴⁴

Vergi ödemedeki muhalefetini sürdüren temsilciler pek çok köylüye tohum teminiyle, ortaklıklar kurarak ziraat yaptırmaya başladı. Armand Martin 1864 sonrası daha da ileri giderek Katolikleri himaye iddiasında bulundu. Katolikliğe katılım gösterenlerin davalarına tercüman göndermeyi ihmal etmedi. Şehirde kökleşmiş ilişkileri ve Halep'te Villecroze'lar gibi hamileri sayesinde idareciler kendisine dokunamıyordu.⁴⁵ Çünkü Armand Martin, yerelde itibar ve prestiji sayesinde tanınmaya başlamış, yerel topluluk içerisinde ticaret, sanayi ve finansal hizmetlerde seçkin bir konuma sahip olmuştu.⁴⁶ Mutasarrıf Ali Tefik Paşa (1864-1865) döneminde mevzu, ödenmeyen vergilerden daha da öte, toplumsal bir mesele haline gelmişti. Konsolosluk himayesindeki Hazer ve Naum'a ait vergilerin, Katolik mahallesindeki komşulara taksim edilmesi, mahalle sâkinlerinin ayaklanmasına neden oldu. Katolik mahallesinden düşürülerek kayıtlarının silinmesi isteniyordu.⁴⁷ Ancak konsolosların himayesinde çalışanların hizmet sürelerince yalnız emlak ve akar vergisi ödemeleri zaruruydu. Şahıslarına ait vergi talep edilmiyordu. Nizamnameye göre Naum ve Hazer, konsolosluk hizmetine girdikleri tarihten itibaren askerlik bedeli ve şahsi vergiden muaf olmuşlardı. Sakin oldukları haneler mülkleri ise yalnız buna isabet eden emlak vergisi tahsil olunacaktı. Konsolosluktan hizmetleri mukabilinde aldıkları maaş ve konsolos vekilinin mağazacılığı için temettü vergisi istenilmesi dahi nizamnameye mugayir görülmüştü.⁴⁸

---

⁴³ BOA, HR.MKT: 320/63-3.

⁴⁴ BOA, HR.MKT: 326/43.

⁴⁵ BOA, HR.MKT: 472/98.

⁴⁶ Kevin D. Stringer, "Honorary Consuls in an Era of Globalization, Trade and Investment", *Consular Affairs and Diplomacy*, Ed. Jan Melissen and Ana Mar Fernández, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden - Boston 2011, p. 63.

⁴⁷ BOA, HR.MKT: 528/17-4.

⁴⁸ BOA, HR.MKT: 528/17-1.

Müslüman olsun ya da olmasın, şehir sakinleri nazarında bu ayrıcalıklı grup, ekseriyetle kabul görmedi. Ermeni seçkinleri, konsoloslar ve işbirlikçileri için “*milletleri arasına türlü türlü nişak bıraktıklarından bahsediyor, rahat-ı abidanelerini kâilliye bozmuş*” olduklarını belirtiyorlardı.⁴⁹ Ancak yabancı temsilciler ve tüccarlar için yerel işbirlikçiler, işlerin sorunsuz yürütülebilmesi için vazgeçilmezlerdi. Himaye edilen bu grup, konsolosların sahadaki ağının işleyicisi durumundaydı. Ürünlerin yetişmesinden, temin ve nakline ilişkin sürecin takibini yapan işbirlikçiler, aslında yeni bir ara sınıfın üyeleri idi. Onlar sayesinde tarla-piyasa bağlantısı sağlanmış oluyordu.⁵⁰ Farklı görevlerde istihdam edilen bu gruba mensup kişiler, bağlı oldukları ülkelere verilen imtiyazlara istinaden pek çok yükümlülükten muaf olmuşlardı. Himaye edilen müstahdem, tercüman, yasağcı (kavas) gibi kişiler, muhtelif vergilerden muaf olsalar bile uhdelerindeki emlak ve arazilerin vergisini ödemeleri gerekiyordu. Söz konusu muafiyet ise bunların şahsına ve hizmette buldukları müddete aitti. Eşleri, evlatları ve yakınlarını kapsamıyordu. Hizmetten çıktıkları gibi vergi muafiyetleri de düşmekteydi. Bu nedenle ilgili vergilerin konsolosun himayesindekilerden alınması için Urfa mutasarrıfına emirler gönderilip durdu.⁵¹ Ancak Fransız konsolos vekili Armand Martin Dersaadet’teki sefirde bilgi almadığı sürece, çalışanların vergilerini ödemekten sürekli imtina etti.⁵²

Osmanlı otoritesinin kendini en düzenli gösterdiği alan, vergi koyma ve toplama süreçleriydi.⁵³ Bu nedenle idareciler vergi konusunda hassasiyet gösteriyorlardı. Bölgede yabancı tüccarların iş tutmasıyla beraber yüklü zahire ticareti üzerinden, ödenmesi gereken vergiler, yapılan mukavele şekillerine göre gecikebilmekteydi. Bu tür uyuşmazlıklar; tüccar, mültezim, konsolos ve yerel idare arasında, iç içe geçen, bir o kadar karmaşıklaşan ve yerelde çözümlenemeyen bir hal almaktaydı. Vergi tahsili esnasında önemli miktarda gıda stoğu, vergi ödemesi şeklinde mültezimlerin mülkiyetlerine geçiyordu. Yani vergiyi nakit para ile ödemek yerine köylü, elindeki zahiresinin bir kısmını vergi bedeline karşılık mülteziime bırakmaktaydı. Bu da şehre erzak arzında onları, büyük kârlar elde etmelerine imkân sağlayacak ölçüde söz sahibi yapıyordu.⁵⁴ Ancak verginin hazineye nakdi olarak ödenmesi gerektiğinden, zahirenin elden çıkarılması, yani nakte çevrilmesi icap ediyordu.

Mültezim Sakıpzâde Halil ile Hacı Mekki Efendi’nin 1860/1861 senelerine mahsuben, ödemeleri gereken verginin iki yıl gecikmiş olmasının nedeni de şartlı bir mukaveleden kaynaklanmıştı. Fransız tüccar Desire Villecroze’a satılan

⁴⁹ BOA, MVL: 764/57.

⁵⁰ Quataert, *Osmanlı Devleti’nde Avrupa*, s. 40.

⁵¹ BOA, HR.MKT: 320/63-6; BOA, HR.MKT: 330/67.

⁵² BOA, HR.MKT: 330/67.

⁵³ Amy Singer, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, Çev. Sema Bulutsuz, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008, s. 60.

⁵⁴ Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, s. 82.

zahireye ilişkin düzenlenen senet, elde edilecek naktin, vergi olarak hazineye ödenmesi şartına göre tanzim edilmişti. İki yıl geçmesine rağmen Fransız tüccar hazineye olan vergi konusunda muhalefetini sürdürmekteydi. Şart olarak Halep gümrük direktöründeki alacaklarının tahsil edilmesini talep ediyordu. Böylelikle vergi tahsili yapılamayan zahire anbardan çıkarılıp satılacak, aynı zamanda gümrük direktöründeki borç tahsil edilmiş olacaktı. Ancak bu Osmanlı vergi nizamınca uygun değildi ve bir ecnebi tüccarın bu yöndeki talebinin yerine getirilmesi, yereldeki ekonomik denetimin kaybı demektir. Bu nedenle Meclis-i Vâlâ tarafından istek kabul görmedi. Mekki Efendi'nin mülkü ile anbarda bekletilen zahire satılmalı, elde edilen gelirle hazineye olan vergi ödenmeliydi. Direktördeki borç ise daha sonra tahsil edilmeliydi (7 Şubat 1863).⁵⁵ Fransız tüccar Osmanlı-Fransa arasındaki ahidname şartlarına, ticaret hukukuna, ecnebi tüccar olarak kendisine bahşedilen haklara vakıftı. Davanın Urfa'da, yani yerelde çözümlenmesi taraftarıydı.⁵⁶ Ancak Maliye Nezaretinin kararı, davayı sonuçlandırır nitelikteydi:

Sakıpzade Halil ve Mekki Efendilerin aşar bedelinden dolayı Desire Villecroze'da alacakları olsa da tüccar, mültezimlere borçlu değildi. Taahhüdünü icabınca Urfa mal sandığına borçluydu. Gümrük direktörü Aslanoğlu Serkiz'den talep ettiği borca karşılık zahire ederinden akçe tevkifine hak ve salahiyeti de olamazdı. Ancak bir senet ya da ilmühaber ibraz ettiği takdirde direktördeki alacağı tarafına ödenebilirdi. Mültezimlerden satın aldığı hinta bedeline karşılık olan borcun Villecroze'dan tahsil edilerek mültezimlerin borcuna mahsuben hazineye ödenmesi gerekiyordu. Bu konuda Halep Vilayeti ile Fransa Sefareti süratle bilgilendirilecekti (6 Temmuz 1863).⁵⁷

Davanın çözümüne dönük emirler gönderilse de yazışma trafiğinin yoğunluğundan, yereldeki sorun uzun süre çözümlenemedi. Sakıpzade Halil Efendi ve pederi Hacı Sakıp Efendi hazineye olan zimmetlerine istinaden bir ara tevkif edildi.⁵⁸ 1863 yılının Kasım ayına gelindiğinde yazışmalar halen devam etmekteydi. Şirket ödeme yapmaktadırdı. Mültezimlerin tevkif edilmesini gerektirecek bir halin olmadığı, tüccardan vergiye mukabil borcun tahsili ve durumun Halep'teki Fransa konsolusuna bildirilmesi emri tekrar edildi.⁵⁹

D & P Villecroz Şirketi ve Armand Martin'nin köylere kadar tarımsal teşebbüsleri de yerel idari erki sınıyan sorunlar arasındaydı. Bazı karyelerde yanı

⁵⁵ BOA, MVL: 766/49-7.

⁵⁶ BOA, MVL: 766/49-5.

⁵⁷ BOA, MVL: 766/49-15

⁵⁸ Sakıpzadelerin vekili Hacı Bozan'ın mektubu süreç hakkında daha ayrıntı sunuyor. Vergi toplama işinde Sakıpzade Halil'in payı %25, Hacı Mekki Efendi'nin payı ise %75'ti. Eski Mutassıf Ali Paşa'nın eliyle mültezimlerin elindeki zahire, Desire Villecroze'a o yılın zahire bedelinden 55.000 kuruş zararına satılmıştı. Aşar bedeli olan 388.724,5 kuruş Sakıpzade Halil ve Mekki Efendilerin borçlarına mahsuben, Villecroze'a teslim edilmiş, ücreti Urfa mal sandığına verilmek üzere tüccardan bir senet alınmıştı; BOA, MVL: 766/49-19.

⁵⁹ BOA, MVL: 766/49-21.

yarıya olmak üzere tohum ektiriyor, binlerce dut fidanı diktiriyorlardı. Aslında mirî araziye ecnebi memurların ağaç ektirmesi iki devlet arasındaki anlaşmalara tersti. Armand Martin yer yer Villecroze ailesine vekâlet ettiği iddiasıyla işleri yürüttü. Esasen ferman ile tayin olunmuş bir memur da değildi. Daha önce Urfa'da bulunan vekilin vefatı etmesi⁶⁰ üzerine Halep'teki konsolosun iltiması üzerine vali tarafından tayin edilmişti.⁶¹ Poche ailesine ait işlerin Urfa'daki takibini yapan vekil, şirketin yereldeki üç bağlantısından sadece biriydi. Abd al-Rahim Azuz (Abdurrahim Aziz) ve Hristiyan yerlilerden Giorgios Khuri diğer iki bağlantıydı. Borçların tahsil, piyasanın takip edilmesi, ticari ilişkide bulunulan tüccarların kâr-zarar durumunun takibi bu kişilerce yapılıyordu.⁶² Ancak işlerin daha sorunsuz yürütülebilmesi için Armand Martin'in konsolosluk statüsünden istifade edilmekteydi.⁶³ Fransız konsolos vekili, uzun yıllar temsilci ve tüccar sıfatıyla D & P. Villecroze'un bir şubesini işletmek üzere Urfa'da kaldı. Ancak bir süre sonra kendi işletmesi Armand Martin & Co.'yu kurdu.⁶⁴ Kazanç arttıkça ortaklıkların sayısı arttı, yatırımlar gayrimenkul edinimleri ile devam etti. Alım-satımlarının kayda geçtiği mahkeme kayıtlarında adı Erman Bey ibn-i Martin olarak yazılıydı. Kadı mahkemesine daha çok ev alım-satım işlemleri için çıkmıştı.⁶⁵ 22 Mayıs 1871 tarihli bir mahkeme kaydında ise Sabunhan'da kaldığı⁶⁶ yazılıydı. Villecroze ailesinin yatırımlarının hangi tarihlere kadar devam ettiğine ilişkin kaynaklar net bir veri sunmuyor. Desire Villecroze'un 1871'de Gerz Mescidi mahallesinde ve Mesbane'de (Basmahane) yerleşik olduğu anlaşılıyor. Bir emlak satışı sebebiyle mahkeme çıkan tüccar, Fransa Devleti kaçıları, konsolos vekili Hoca Diziri v. Filkrüz⁶⁷ olarak kayıtlara geçmişti.

Ecnebi tebaanın emlak tasarrufuna ilişkin kanun hükmünce; İngiltere, Avusturya, Fransa, Belçika ve İsveç gibi devletlerin tebaasından olanlar bu hukuktan yararlanabilirdi. Aslında yabancı sermaye yatırımlarına 1856 fermanı ile serbestiyet verilmişti. 1867'de ise yabancıların toprak satın almalarının önü açıldı.⁶⁸ Emlâk edinmek isteyen kişi, öncelikle mensup olduğu devletin konsoloshanesine başvuruyordu. Ayrıca millet ve aslını, kendi ve aile üyelerinin isimlerini, alacağı emlâkın türünü mübeyyin Türkçe bir tahrir düzenleyerek mahallî hükümete takdim etmesi gerekiyordu.⁶⁹ 1867 tarihli toprak satın alma

⁶⁰ 1855'te tayin olan Prosper Villecroze göreve gelişinden kısa bir süre sonra vefat etti.

⁶¹ BOA, HR.MKT: 340/4.

⁶² Ade, "Ottoman Commercial Law and its Practice in Aleppo Province (1850-1880)", pp. 248-249.

⁶³ Ade, "Ottoman Commercial Law and its Practice in Aleppo Province (1850-1880)", s. 251.

⁶⁴ Ade, "Ottoman Commercial Law and its Practice in Aleppo Province (1850-1880)", s. 249.

⁶⁵ 2 Eylül 1868'de asker mülazımlarından Harputlu Hacı Mehmed Ağa'nın hanesini 9.000 kuruş gibi yüksek bir meblağa satın aldı; UŞS, 206/432-407.

⁶⁶ UŞS, 228/11-39.

⁶⁷ Tüccar, birkaç mülkünü Mihail veled-i Anton Küston'a 200 mecidiye lirası altını karşılığında satmak üzere mahkemeye çıkmıştı; UŞS, 228/50-106-107.

⁶⁸ Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 96.

⁶⁹ UŞS, 206/531.

serbestiyetinden sonra Villecroze ailesi Urfa ve çevresinden hane, tarla, bağ ve değirmen gibi gayrimenkuller edinmeye başladı. Alımları yapan kişi Desire Villecroze'du. 1869'da Döğerli nahiyesinden ekili tarla, üzüm bağı, değirmen gibi gayrimenkuller edindi.⁷⁰ Fransız konsolos vekili Armand Martin'in yatırımları ise ticari ilişkilerine bağlı olarak değişiyordu. Borçlarına karşılık kendisine evini bırakanlar olmuştu.⁷¹ Mülk edinim nedenleri sadece yatırım veyahut ticarî amaçlı değildi. Bu, şehre kalıcı olarak yerleşimin de göstergesiydi. Urfa'ya 1860 itibarıyla gönderilen temsilci, 1890-1891 yıllarında, hala Fransa Cumhuriyeti'nin Urfa'daki konsolos memuru olarak görülmekteydi.⁷² Uzun süreli ticaret ve gayrimenkul edinimi, kurulu ticari ağı, sorunlar yaşansa da sürekli işleyişini, Urfa'nın yüksek kâr sağlayan verimli bir yatırım alanı olduğuna işaret etti. Şehrin yabancılar için cazip bir yatırım bölgesi haline gelmesi, elbette sadece birkaç tüccarın kâr amacı gütmesine bağlanamazdı. Yerel toplumdaki bazı unsurlarla Batı arasında gittikçe özdeşleşen iktisadi çıkarlar, bölgenin dünya ekonomisiyle bütünleşmesi⁷³ anlamına gelmekteydi. Bu doğrultuda yabancı sermayedarların girişimleriyle kurulan Osmanlı Bankası'nın şehirdeki ilk şubesi ise 1913'te hizmete girmişti.⁷⁴

Satıcılar ve alıcılar arasındaki sözleşmeler veyahut aradaki anlaşmazlıklar daha önceye dayanan ticari ilişkilerin devamlılığına işaret etti. Yaşanan uyuşmazlıklar ilişkilerin seyrinde yıkıcı bir etki yaratmadı. Halepli tüccarlar yereldeki bağlantıları sayesinde ticaret yapmaya devam ettiler. Bölgedeki ticarî döngü içerisinde alıcılar ve satıcılar tek seferlik ticaret yapmadıklarından, birbirlerine bağımlı olduklarının bilincindeydiler. Ecnebi tüccarlar sorunlarını Osmanlı resmî makamlarına taşımaktan olabildiğince uzak duruyorlardı. Çünkü yerel siyasete yön verebilen güç sahipleri, ellerindeki tüm imkânları devreye sokuyor, davaların seyrini değiştirmek için yoğun mesai harcıyorlardı. Mesela Desire Villecroze, ticaret mahkemesine çağrılışını, Sakıpzade Halil'in mutasarrıf üzerindeki etkisine bağlamıştı.⁷⁵

Vekil Armand Martin'in mahallî ilişkiler ağı ve işleyişe müdahalesi zamanla farklı problemlere kapı araladı. Konsoloslarca gayri resmî ve kişisel yollardan

⁷⁰ Fransız tüccar, 16 Ekim 1869'da Ömeriye mahalleli Mehmed Reşid bin Abuzer'in Döğerli nahiyesindeki değirmeni ile tarlasının iki sehimini satın aldı. Bir ay sonra aynı bölgeden Hacı Seferzâde Osman'ın bin beş yüz tiyekli üzüm bağını, emlak vergisi kendi üzerine olmak üzere 3.000 kuruşa satın almıştı. UŞS, 206/646-808; UŞS, 206/668-461 (H. 17 Şaban 1286 (M. 22 Kasım 1869)).

⁷¹ Topal Hacı Ali Ağa'nın oğlu Ahmet, Armand Martin'e olan 4.300 kuruşluk borcuna karşılık, Siverekli Camii ve umumi güzergâh ile sınırlı evini bıraktı (15 Nisan 1869). Aradan iki yıl geçmesine rağmen evin teslim edilmediğini dönük dava açıldı. Şahitlerin dinlendikten sonra evin Armand Martin'e teslim edilmesine karar verildi; UŞS, 206/556-646; UŞS, 228/11-39.

⁷² 1308 Tarihli Halep Vilâyet Salnamesi, s. 125.

⁷³ Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa*, s. 22.

⁷⁴ Christopher Clay, "The Origins of Modern Banking in the Levant: The Branch Network of the Imperial Ottoman Bank, 1890-1914", *International Journal of Middle East Studies* Vol. 26, No. 4 (1994), p. 610.

⁷⁵ BOA, MVL: 766/49-5.

yürütülen, ideolojik olmayan olaylar etrafında dönen bir oyun söz konusuydu.⁷⁶ Vekil, güney çöllerinde, gasp üzerine iş tutan aşiretlerle yakın ilişkiler kuruyordu. Bu da haydutlara yataklık ettiği yönünde suçlanmasına neden olmaktaydı.⁷⁷ Aslında aradaki ilişki tamamen müşterek menfaatlere dayanıyordu. Tarım ve hayvansal ürünlerin temini amacıyla iş yapılan aşiretlerin ürünleri legal/illegal, ne suretle temin ettiği ise pek önemli değildi. Aşiretlere koyun ve yapağı üzerine hayli akçeler dağıtılıyordu. Bir ara yapmış olduğu mukaveleden dolayı tutuklu bir haydutun tahliyesi için girişimlerde bulunmak zorunda kalmıştı. Tahliyeler verilmediği takdirde, Fransız tüccarların zararlarını talep ediyor ve Osmanlı yönetimini, protesto çekmekle tehdit ediyordu.⁷⁸ Yerel siyasetin işleyişine sekte vuran vekilin tavırları, orta ve yüksek kademeli memurunin yönetebilme erkini, şehirde kaldığı sürece tehdit etti. Gasp ve yağma üzerine şehrin tarımsal bölgelerini tehdit eden çöl aşiretlerine karşı askerî desteğin yetersizliği, bölgeyi güvensiz kılıyor, gruplara rahat hareket imkânı veriyordu. Bu başıboş ortam aynı zamanda rekabet halinde olan yerel güçler için daima serbest bir hareket alanı yaratıyordu.⁷⁹ Bu durum konsolosların yerel güçlerle bağlarını kolaylaştırırken, onlardan daha rahat istifade etmelerini sağlıyordu. Kârlı ortaklık ve alış-verişin peşindeki konsolos vekilleri, yerel güç ve işbirlikçileri ile tarımsal ürünlerin yetiştirilmesinden, hasadına kadar tarımsal sürecin her aşamasında yer alma gayretindeydi. Devletin taşradaki hâkimiyet eksikliği, yeni kazançları vergilendirerek mali durumunu iyileştirme gücünden yoksun olması anlamına geliyordu; aynı zamanda da gıda maddeleri ihracatı kentlerin iâşesini tehlikeye sokuyordu.⁸⁰

Aslında şehir sakinleri yabancıların varlığına alışkındı. Seyyahlar ve misyonerler için Urfa sahası verimli, ziyaret edilmesi gereken bir yerd. Varlıkları ahalice bir rahatsızlık nedeni sayılmıyordu. Ancak 1856 sonrası şehrin tarımsal ve buna bağlı olarak iktisadi döngüsünün bir tarafında yer alan konsolos vekilleri, üretimden ticarete pek çok alanda daha görünür olmaya başladı. Bu yeni yabancı grubu, doğrudan doğruya temel ihtiyaç ürünlerinin satın alımıyla ilgileniyor, şehrin ihtiyacı olan ürünlerin piyasadan çekilmesine neden oluyordu. Tarımsal ürünün Halep, İskenderun aracılığı ile Avrupa'ya akışı, bilhassa mali açıdan buhranlı dönemlerde, şehrin kıtlıklarla yüzleşmesine neden oldu, kuraklığın olduğu yıllarda yaşanan geçim sıkıntısı ise tüm ahaliyi perişan ederken, yoksulluk

⁷⁶ Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, s. 106-107.

⁷⁷ Ade, "Ottoman Commercial Law and its Practice in Aleppo Province (1850-1880)", p. 255.

⁷⁸ Armand Martin'in aşiret grup ve temsilcileri ile kurmuş olduğu bağlantılar sonraki yıllarda da devam etti. Bilhassa Şammar topluluğu ile anlaşma sağlayan araçlar sağlıyordu. Vekilin adamlarından Davud'un 1863 Temmuz'unda Sülüklü sahasında 28.500 kuruşu gasp ettiği esnada yanında Şammar aşiretinin üyelerinden iki kişi bulunuyordu; BOA, HR.MKT: 340/4; BOA, MVL: 767/88.

⁷⁹ Dror Ze'evi, *Kudüs 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 161.

⁸⁰ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye Tarihi*, s. 34.

toplumsal bir sorun haline geliyordu. Böyle senelerde, gıdanın değeri beslenmenin ötesine uzanmaktaydı. Toplumsal ilişkiler gıdanın üretimi ve tüketimi vasıtasıyla yaratılıyor ve tanımlanıyordu.⁸¹ Yaşanan yoksulluk, Urfa sakinlerinin muhakemesinde o denli yer ediniyordu ki geçmişi anımsarken, “*kaht senesine*”, yani kuraklık sebebiyle ürünün yetişmemesinden ileri gelen kıtlık ve açlık yıllarına gönderme yapıyordu.⁸²

Zahirenin toplu olarak dışarı satımı, sadece şehir sakinleri için beslenmedeki bir açığı ifade etmedi. Zahir yokluğu demek; değirmenciler, ekmekçiler ve kileciler gibi esnaf grubunun geçimlerinin kesintiye uğraması anlamına gelmekteydi. Kıtlığa neden olan söz konusu ticaret, gerçek anlamda varlıklı olanların (yabancı tüccarlar, yerli servet ve toprak sahipleri, mültezimler vb.) siyasi imtiyazları ve ekonomik imkânlarına bağlı bir ticaretti.⁸³ Kişisel menfaat ve maddi kazanç hırsının mağdurları ise sıradan şehir sakinleri olmaktadır. Süveyş Kanalı'nın 1860'larda açılmasıyla, Bağdat ve İran'ın İskenderun Limanı ile Avrupa'ya bağlanan hattı kesilmiş, bahsi geçen ticaret güzergâhının yön değiştirmesiyle Halep, Maraş, Urfa, Antep, Kilis ve Antakya'nın sanayi üretimini olumsuz etkilemişti. Öyle ki kumaş tezgâhlarının yarısı işlemez hale gelmişti.⁸⁴ Bu nedenle şehirdeki iktisadi durgunluğu ticarî güzergâhların değişim ve neticelerinde de aramak gerekiyor.

1859/1860 tarihli meclis toplantılarına ilişkin karar tutanaklarında, ahalinin eli böğründe, taş kesildiğine dikkat çekilmekteydi. Gerekçe olarak düvel-i ecnebiye konsoloslarının mevcut zahireyi fahiş fiyatlar ile satın almaları gösteriliyordu. Bir önceki yılın ekinlerinden istenilen verimin alınamamış olması zahirenin düşük seviyelerde kalmasına neden olmuştu. Hıntanın kilesi 30/40 kuruş iken bu yıllarda 180/200 kuruşa kadar çıkmış, ekmek alınamayacak duruma gelmişti. Yerel yönetim kararınca, zahirenin dışarı satımının engellenmesi noktasında anlaşmaya varıldı. Hıntanın kilesi 150 kuruşa, ekmeğin kıyyesi 1 kuruşa kadar inmişti ancak Halep'teki konsoloslar, kişisel bağlantı ve ortaklık suretiyle yüksek fiyatlar vererek satın almaya devam etmişlerdi. Buğday fiyatlarındaki artış stoklamadan da kaynaklanıyordu ama Halep'in tüccar ailelerinin fahiş fiyatlar ile piyasadan toplu alım yapmaları daha etkiliydi. Aslında buğday temini için Urfa, çevre şehirler için sürekli alım yerlerinden biriydi. 1764 yazında Halep'te iyi hasat olmadığından ve kuraklıktan ötürü ekmek fiyatları yükselmişti. Halep paşası Urfa'dan buğday getirtmişti ancak yeterli olmamıştı. Öfkeli kalabalıklar ise fırınlara saldırmıştı.⁸⁵ İngiliz konsolosluk raporlarına göre

⁸¹ Michael G. Kenny, Kirsten Smilie, *Antropolojiye Giriş Kültür ve Mekân Hikâyeleri*, Çev. Soner Torlak, 2. Baskı, Dipnot Yayınları, Ankara 2017, s. 66.

⁸² USS, 206/610-731.

⁸³ Wallerstein, *Modern Dünya Sistemi I*, s. 46.

⁸⁴ Harun Şahin, “Osmanlı Döneminde Maraş'ta Ticaret (XIX. Yüzyılın Sonu ve XX. Yüzyılın Başlarında)”, *Akademik Bakış Dergisi* 29, (2012), s. 9; Asoğlu, *Birlikten Yol Ayrımına Urfa*, s. 173.

⁸⁵ Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, s. 166.

aynı ihtiyaç 14 Haziran 1880'de Diyarbekir'deki kıtlık nedeniyle çıkan ayaklanma sonucunda da hâsıl olmuştu. Bölgeye tayin edilen Adliye Müfettişi Ferid Bey bir sorumluk alarak Urfa bölgesinden buğday ve asker talebinde bulunmuş ve Urfa mutasarrıfından olumlu cevap almıştı.⁸⁶

Fransızların yanı sıra İngiliz konsolosluğu da bölgede bir hâkimiyet arayışı içerisindeydi. Protestan İngilizlerin, Katolik Fransızlara karşı yereldeki siyaseti, şehrin Hristiyanları arasında nüfuz kazanma mücadelesiyle başladı. Bu, esas itibarıyla ticari bir şebekeden siyasi bir şebekeye doğru evrimleşmiş İngiliz konsolosluk örgütlenmesinin Osmanlı yerelindeki politikasının bir parçasıydı.⁸⁷ Öncelikli girişimler ekonomik temelli oldu. İngiliz ekonomik ve ticari nüfusu Balta Limanı Antlaşması'nın yol açtığı yolda ilerlemekteydi.⁸⁸ Bu noktada İngiliz tüccarlar Urfa'nın belirli bölgelerinin iltizam işini üstlenmeye çalıştılar. Bu da yerel iktisadî döngünün içine sızma çabasıyla ilgiliydi. Fransızlar ile Ermeniler arasındaki imtizacı bozmak için Ermeni din adamları adına, İngiliz konsolos vekillerince sahte mektuplar dahi düzenlenmişti.

İki ülke meyanesindeki mücadele siyasetine iki mektup üzerinden tanık olunur. İlk mektup 29 Mart 1856 tarihliydi ve Ermeni muteberlerce Halep'teki piskopos vekili Kienerk tarafına gönderilmişti. Mektuba göre İngiliz konsolos vekili John, herhangi bir sorun olmasa da Urfa piskoposu ile Fransız vekilin uyuşmazlık yaşadığını göstermeye çalışmaktaydı. Üstelik hazırlanan mektup, Piskopos Zahariya'nın aşına olmadığı Türkçe ve Arapça lisanlarıyla düzenlenmiş, tarafına bir gece vakti imzalatılmıştı.⁸⁹ Aslında var olan, sahada bir konsolosun diğerini safdışı bırakma çabasından başka bir şey değildi. İngilizler, dinî makamlar üzerinden bir dayanak arayışı içerisindeydi. Yoğun mesai harcadıkları diğer saha ise bölgenin iltizam işleri üzerinedi. Çünkü Osmanlı'da en kârlı ve etkili memuriyet, vergi toplama ile ilgili olanlardı. Varlıklı tüccar, memur, asker ve ulema grupları senelik iltizam açık arttırmalarına giriyorlardı.⁹⁰ Bu nedenle İngilizler, Fransız temsilciler ile iş birliği yapan yerel seçkinler ve idarecilerden şikâyet edip duruyorlardı. Mücadeleye konu olan ikinci mektup ise 1858 tarihlidir. İlgili senenin iltizamını üzerine alamayan konsolos vekili Kolonel Sanki, yerel idare ile arasındaki uyuşmazlıktan ve Fransızlara tanınan ayrıcalıklardan yakınmaktaydı.

İngiliz vekil, Rumkale ve Birecik kazalarındaki köy ve mezraların iltizamını almaya çalışıyordu. Ancak daha önce bölgenin iltizamını alan meclis üyesi

⁸⁶ FO 424/107, Inclosure 1 in No.18, Acting Vice-Consul Barnham to Major Trotter, Diyarbekir, June 19, 1880, p. 22; Adliye müfettişi Ferid Bey'in Diyarbekir sahasındaki çalışmalarına dönük daha geniş bilgi için bkz. Abdülhamit Kırmızı, "1880'de Diyarbekir Vilayetine Gelen İlk Adliye Müfettişinin Sergüzeşti", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, s.7, 2012, s. 73-90.

⁸⁷Kocabaşoğlu, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İngiliz Konsoloslarının Siyasal Etkinlikleri", s. 179.

⁸⁸Kocabaşoğlu, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İngiliz Konsoloslarının Siyasal Etkinlikleri", s. 181.

⁸⁹ BOA, HR.TO: 422/59.

⁹⁰ Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, s. 82.

mültezimlerin kendisini vazgeçirmeye çalıştıklarından bahsediyordu. Ayrıca iltizam edilen köyler için Fransızlardan kefil talep edilmezken, İngilizlerden kefil talep edilmesinden şikâyet etmekteydi. İngiliz tüccarların Urfa'daki alacaklarının tahsili konusunda mutasarrıfın ilgisizliğini de ayrı bir hukuksuzluk konusu olarak görüyordu.⁹¹ Aslında ecnebi memurların aşar ve iltizam almaları ittihaz kılınan kaide gereğince yasaklanmıştı. Bu nedenle şikâyet kabul görmedi. Konsolosların bu şikâyetleri Osmanlı idarecileri üzerinde yoğun bir baskı unsuruydu. Memur'ın kademesi içerisinde, yukarıdan aşağıya tavsiyeler gönderilip duruyordu. Dönemin Halep valisi Mehmed Kâmil, Osmanlı ile İngiltere arasındaki dostluğa dikkat çekerek, İngiliz memur ve vatandaşlarına yardım edilmesi, haklarına saygı gösterilmesi gibi hususlarda Urfa mutasarrıfına tavsiyelerde bulunmuştu. Aynı zamanda can sıkacak bir vakaya yol verilmemesi konusunda dikkatli davranmasını istiyordu.⁹²

İngilizlerin bölgedeki faaliyetleri 1878 Berlin Muahedesi'den sonra şekil değiştirmeye başladı. Antlaşmanın 61. maddesine⁹³ istinaden İngiliz konsoloslarının Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da daha görünür olmaya başlaması, artık ticarî kaygılardan ileri gelmiyordu. Osmanlı ile diplomatik ilişkiler, daha ziyade Ermeni meselesi üzerinden dizayn edilmeye başlamıştı. Bilhassa 1895 sonbaharı Osmanlı tarihi açısından zorlu bir süreçti. Hükümet ağır bir bunalımla karşı karşıyaydı. Temel neden patlak veren mali bunalım⁹⁴ ile Ermeni örgütlerinin pek çok Osmanlı şehrinde isyanlar başlatmış olmasıydı. 1895/1896 seneleri, Urfa ve çevresinde de İngiliz konsolosların yoğun mesai harcadığı yıllardı. Ermeni isyanları pek çok Osmanlı şehrindeki toplumsal imtizacı sarsmış, Urfa'da da çatışmalara neden olmuştu. Bölgedeki İngiliz konsoloslar sürekli raporlar hazırlıyorlardı. Olayların akabinde Urfa çevresinde tahkikat yapmak üzere İngiliz konsolos vekili olarak Gerald H. Fitzmaurice tayin edilmişti. 1896'da Sultan II. Abdülhamid tarafından ihtida vakalarının araştırılması üzerine toplanan Birecik Komisyonuna İngiliz elçiliğinin temsilcisi olarak seçilen vekil,⁹⁵ Ermeni olaylarına ilişkin Batılı literatürde, Osmanlı aleyhindeki pek çok müellife referans olacak bir rapor hazırladı. Olaylara ilişkin tanzim edilen ilk konsolosluk raporlarında; resmi hesaplara dayanarak 900 kişinin hayatını kaybettiği yazılmıştı. Ancak 2.000 kişinin öldüğüne inanılıyordu.⁹⁶ 7 Ocak 1896 tarihli raporda ise bazı verilerin abartılı

⁹¹ BOA, HR.MKT: 256/61-5.

⁹² BOA, HR.MKT: 256/61-3.

⁹³ Bâb-ı Âli, Ermenilerle meskûn vilâyetlerde mahallî ihtiyaçların lüzum gösterdiği tensikat ve ıslahatı vakit geçirmeksizin tatbik etmeyi ve Çerkezlerle Kürtlere karşı oraların güvenliğini temin etmeyi deruhte eder; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VIII. Cilt*, 7. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 2011, s. 133.

⁹⁴ Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa*, s. 61.

⁹⁵ 1896'da Sultan II. Abdülhamid tarafından ihtida vakalarının araştırılması üzerine toplanan Birecik Komisyonuna İngiliz elçiliğinin temsilcisi olarak seçildi; Daha geniş bilgi için bkz. G. R. Berridge, *İngiliz Gizli Belgelerinde Yabudi Dönmesi İttihatçılar* Gerald H. Fitzmaurice - *Türkiye'deki İngiliz Büyükelçiliği Baştercümanı'nın Anıları*, Kırmızıkeçi Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 26-31.

⁹⁶ FO 424/186, No. 7, *Sir P. Currie to the Marquess of Salisbury*. - (Received January 3) Constantinople, January 3, 1896, p .3.

olabileceğinden bahsediliyordu.⁹⁷ İki gün sonra Urfa'dan yeni bir mektup alındığından bahsediliyor ve Ermeniler'den 3.000 kişinin hayatını kaybetmiş olduğu ifade ediliyordu.⁹⁸ Raporlarda sayı aşamalı olarak yükseltilmekteydi. 24 Ocak tarihli Halep'teki konsolosluğun sözde tarafsız kaynaklardan edindiği bilgilere göre 7.000-8.000 Ermeni hayatını kaybetmişti.⁹⁹ Halep'teki konsolos, Urfa hakkındaki bilgileri İngiliz vatandaşı bir Yahudi'den alıyordu.¹⁰⁰

10 Mart 1896'da Urfa'ya gelen Fitzmaurice, isyan esnasında Urfa'da 8.000 kişinin hayatını kaybettiğini¹⁰¹ belirtse de İngiltere Sefiri Sir Philip Currie'ye 17 Mart tarihli gönderisinde, hayatlarını kaybedenlerin hesaplamasını yapmanın mümkün olmadığını ifade etmişti.¹⁰² Şehir sakinlerinden Bedros Der Bedrossian'a göre ilk olaylarda 400 aile, ikinci olaylarda ise 5.000 kişi hayatını kaybetmişti.¹⁰³ 1892'de Urfa'ya yerleşen Amerikalı Protestan misyoner Corinna Shattuck'a göre ise kayıpların 3.000'i Gregoryen kilisesinde gerçekleşmişti. Protestanların kaybı ise 110'du.¹⁰⁴ 7 Ocak 1896'da bir misyoner tarafından Urfa'dan gönderilen mektuba göre ise kilise de 1.500 kişinin öldüğü tahmin edilmekteydi.¹⁰⁵ Aynı rakam İngiliz konsolosluk raporlarından birinde de belirtilmişti.¹⁰⁶ Kevorkian ve Paboudjian'a göre ise kilisede ölenlerin sayısı 2.000 kadardı.¹⁰⁷ Yabancı basında paylaşılan ve propaganda amacı taşıdığı anlaşılan veriler de birbirinden tutarsız rakamlardan oluşuyordu. Örneğin; The Daily Banner Times Gazetesi'nin 4 Şubat Salı 1896 tarihli sayısına göre 25 Ekim ve 26 Aralık tarihlerinde Urfa'da 3.500 kişi hayatını kaybetmiş, bu ölümlerin 1.500'ü Gregoryen kilisesinde gerçekleşmişti.¹⁰⁸ Oysa 29 Aralık 1895 tarihli bir telgrafta, heyetle olay yerine giden bir binbaşıya göre bu hadisede ölenlerin sayısı 700 veya 800 kişiydi.¹⁰⁹ Görüldüğü gibi yerli bir sâkin, misyonerler, elçi vekilinin iddiaları birbiriyle tutarsız tahmini rakamlara

⁹⁷ FO 424/186, No. 29, *Sir P. Currie to the Marquess of Salisbury*. - (Received January 7) Constantinople, January 7, 1896, p .12.

⁹⁸ FO 424/186, No. 36, *Sir P. Currie to the Marquess of Salisbury*. - (Received January 9) Constantinople, January 9, 1896, p .14.

⁹⁹ FO 424/186, No. 96, *Sir P. Currie to the Marquess of Salisbury*. - (Received January 24) Constantinople, January 24, 1896, p .59.

¹⁰⁰ FO 424/186, Inclosure in No. 164, *Consul Barnham to Sir P. Currie*, Aleppo, January 6, 1896, p .136.

¹⁰¹ BOA, Y.A.HUS, 358/2.

¹⁰² FO 424/186, No. 295, *Sir P. Currie to the Marquess of Salisbury*. - (Received March 19) Constantinople, March 19, 1896, p .238.

¹⁰³ Tamar Der-Ohannessian, *Autobiography And Recollection Bedros Der Bedrossian Ourfatzi*, Edit by Dr. Vahan Janhigian, Philadelphia 2005, s. 3.

¹⁰⁴ Emily Clough Peabody, *Corinna Shattuck - Missionary Heroine of Oorfa, (Lives Worth Living)*, University of Chicago Press, İllions 1915, s. 137.

¹⁰⁵ Edwin Munsell Bliss, *Turkey and The Armenian Atrocities*, Hubbarda Publishing Co, Philadelphia 1896, s. 461.

¹⁰⁶ FO 424/186, Inclosure 1 in No, 225, *Consul Barnham to Sir P. Currie*, (Received February 24) Constantinople, February 19, 1896, pp. 182-183-184.

¹⁰⁷ Kevorkian, Paboudjian, *1915 öncesinde Osmanlı...*, s. 328.

¹⁰⁸ Anonim, "Massacre at Ourfa", *Daily Greencastle Banner and Times, Greencastle*, 4 February 1896.

¹⁰⁹ BOA, Y.A.HUS: 342/105.

dayanmaktadır. Vekilin raporunu bilimsel açıdan tutarlı bulmak da mümkün değildir. Rapordaki; “*iddia olunduğuna göre*”, “*iddia olunuyor*”, “*Ermenîlerin kavlınce*”, “*zan olunduğuna göre*”¹¹⁰ gibi ifadeler, yapmış olduğu tahkikatın sıhhati hakkında şüphe uyandırmaktadır.

1904 yılı içerisinde ise Alman Halı Fabrikası müdürü Frans Eckart’ın karıştığı bir olaya Alman Sefareti dâhil olmuştu. Osmanlı kaynaklarında ekseriyetle “*beyet-i fennîye reisi*”¹¹¹ olarak olarak geçen Alman misyoner, halı atölyesinin açılışından kapanışına değin Urfa’da ikamet etmişti. Arabasına tacizde bulunan bir binbaşının çocuğu ile yaşadığı olay sonrasında, birkaç askerin saldırısına uğramıştı. Kasım 1904’ten Ocak 1906’ya kadar yazışmaların sürdüğü davaya çok sayıda yönetici dâhil olmuştu.¹¹² Sefaret, sorumlu memurlara gereken cezaların verilmesini talep ederek, doğrudan Bâbri’yi suçlu gösteriyordu.¹¹³

Daha alt kademedeki memurların dâhil olduğu uyuşmazlıklar ise geniş çaplı soruşturmalar ile neticelenebiliyordu. İlgili soruşturmalar, sadece vaka tanıklığına imkân vermez. İdareci ve yerel sakinlerin olaylar karşısındaki eğilimlerini de açığa çıkarır. Dolayısıyla soru-cevap şeklinde tanzim edilmiş ifade tutanakları, konsolos, gezgin gibi yabancılar ile idareciler arasında vukubulan sorunlara ışık tutacak, Osmanlı yerelinde yaşanan süreci daha anlaşılır kılacaktır. Yetkililerin yabancılar karşı tavırlarındaki gerginlik ülkenin içinde bulunduğu politik ahval, dış ilişkiler ve toplumsal baskı gibi yerel zorlayıcı nedenlerle de ilişkilidir. Batılı devletlerin Osmanlı üzerindeki baskısı arttıkça, toplumsal tepki gecikmiyordu. Çoğunluk ahalice kabul görmeyen herhangi bir yabancı, mahallî çevrede, hangi görevde olursa olsun, büyükten küçüğe kaygılanılması gereken kişi olarak algılanıyordu.

Bölgede servet avına çıkmış Batılı tüccarların doğal olarak yolculukları ve mali ilişkileri esnasında başlarına pek çok şey geliyordu.¹¹⁴ Dolayısıyla ticarî ve tarımsal ilişkilerden kaynaklı çatışmalarda; tüccar, idareci ve sıradan sakinlerin (kentli/köylü) dâhil olduğu soruşturmalar ve neticesinde tanzim edilen istintaknamelerin; uyuşmazlık kaynakları, yetkililerin çözüm noktasındaki tavırları gibi pek çok konuya da açıklık getirdiği söylenebilir. Soruşturmalar ticarî dolaşımın yoğun surette yaşandığı hanların günlük kalabalıklığını, etnik/dini çoğunluğun hareketliliğini de ortaya koymaktadır. Ecnebi tüccarlar adına yerel işbirlikçilerin, Osmanlı nizamını tanımayacak kadar ileri gidişlerinin boyutlarına dair ipuçları sunuyor olmasından, bu soruşturmalar ayrıca tetkike değerlidir. Çalışmada, bu yöndeki iddialara dayanak oluşturacak iki soruşturma

¹¹⁰ BOA, Y.A.HUS, 358/2; Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Asoğlu, *Birlikte Yolda Yol Ayrımına Urfa*, ss. 72-82.

¹¹¹ BOA, BEO: 2448183/581; BOA, BEO: 2450/183725.

¹¹² Asoğlu, *Birlikte Yolda Yol Ayrımına Urfa*, s. 275.

¹¹³ BOA, Y.A.HUS: 481/81-5.

¹¹⁴ Meropi Anastasiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik (1830-1912)*, Çev. Işık Ergüden, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2017, s. 264.

incelenmiştir. Soruşturmalardan ilki, 1862 yılının Ekim ayı içerisinde, Ermenilerin yaşadığı Germuş köyünde yaşanan bir vakıadan kaynaklıdır. Kendisini İngiliz konsolos vekili olarak tanıtan Hoca/Mösyö Riga, doğrudan olayın azmettiricisi iken, köy ahalisi mağdur durumdadır. Hoca Riga'nın Germuş köyündeki bir bahçe üzerinde sahiplik iddiası ve köylüyü öldürtmekle tehdit etmesi soruşturmanın gerekçesidir. Olay, vuku mahaline istinaden "Germuş Soruşturması" olarak kayıtlara geçmiştir. İşin ilginç yanlarından biri, sakinlerinin tamamı Ermenilerden oluşan ve şehirden uzak bir Ermeni köyünde Rızvaniye Vakfı'na¹¹⁵ merbut bir arazinin varlığıdır. Hak iddiasında bulunulan bahçe neredeyse otuz yıldır Makdis Karabet isminde bir köy sakini tarafından tasarruf edilegeldiği halde, Hoca Riga araziyi vakfın evlatlarından Ali Bey'den kiraladığını öne sürerek hak iddia etmektedir. Tanıklar ve sanıkların dinlendiği soruşturmada sorguya alınan ilk kişi, Hoca Riga'nın adamlarından, birinci kavas tabiriyle istihdam edilmiş Urfalı Hasan'dır.

8 Ekim 1862 tarihli istintak rutin sorularla başlar. Germuş karyesine niçin gidildi? Verilen emrin sebebi neydi? Olay mahaline niçin gece gidilmişti? Şehrin hangi kapısından çıkılmıştı? Sıradan sorulara rağmen, kavastan ve köy ahalisinden alınan cevaplar birkaç nokta açısından dikkate değerdir. Yabancı tüccarlar Osmanlı yerelinde, rahatlıkla güç kullanımından, keyfi tutum sergilemekten çekince duymazlar. Mösyö/Hoca Riga'nın sahiplik iddiasında bulunduğu bir bahçeyi zaptetmek için gerekirse adam öldürtmeyi göze alması bunun açık göstergesidir. Köye baskın düzenleyen Kavas Hasan'ın "*ben ne hükümeti ne mutasarrıf paşayı ne de meclisi bilirim. Konsolosun emrini infağ edeceğimdir*" demesi ise yabancıların ve onlara bağlı himayeli grubun Osmanlı nizamından ve onun yerel iktidarından ne denli bağımsız hareket ettiğine işaret etmektedir. Konsolos vekili sıfatına sahip olmadığı halde pek çok yerel güç odağının bulunduğu bir çevrede Hoca Riga'nın rahatlıkla emirler verebilmesi, ecnebi tüccarlara tanınan imtiyazların, onların Osmanlı kırsalında ne derece hareket etme imkânı bulduklarının da göstergesidir.¹¹⁶ Ecnebi tüccarlara tanınan imtiyazlar; sadece kent merkezinde değil, kırsaldaki tarımsal teşebbüsleri, köylere kadar asayişin bozulmasına, mülk gasbına kadar varacak derecede palazlanmalarına neden olmuştur. Şehir idaresini göreve çağıran Ermeni cemaati ise "*biçler reâyâ-yı devlet-i 'alîyeden bulunduğumuz halde ırz ve namusumuzun vikayesi (korunması) muktezâ-yı emr-i fermân-ı pâdişahî olmağın*" derken Gülhane Hattı (1839) ile Islahat Fermanı'nın (1856) gayrimüslimler lehine tanzim edilen hükümlerine gönderme

¹¹⁵ Vakıf, Rakka valisi Rızvan Ahmet Paşa (1730-1745) tarafından tesis edilmiştir; USS, 206/777-1.

¹¹⁶ Daha öncesinde Urfa gümrük direktörlüğü de yapan Hoca Riga esasen İzmirli İngiliz vatandaşı bir tüccardı. Mutasarrıf Ali Paşa zamanında İngiliz konsolos vekiliyim diyerek yerel işbirlikçi ağını genişletmeye çalıştı. Germuş köyünde tasarrufunda olduğunu iddia ettiği bahçe Rızvaniye Vakfı'nın akarları arasındaydı. Otuz yıldır Makdis Karabet tarafından tasarruf edilegelmisti. Vakfın mütevellisi de Makdis Karabet'e kiraladığını onaylıyordu. Evkaf müdürü de yapılan mukaveleyi tasdik etmişti. Ancak Hoca Riga karara itibar etmiyor ve bahçeyi vakfın evlatlarından Ali Bey'den kiraladığı iddia ediyordu; BOA, MVL: 764/57.

yapmaktaydılar.¹¹⁷ 1862 Aralık ayı itibarıyla Hoca Riga'nın yedinde konsolosluk vekâletine dair herhangi bir emir olmadığı anlaşıldı. Sadece bir konsolosluk tercümanı olan Hoca Riga, Germuş hadisesinden sonra tercümanlıktan da ihraç edilmişti.¹¹⁸

Şehre giriş yapan yabancılarla ilk karşılaşan Osmanlı memurları, şehir kapılarında görevli kolcular ve gümrük memurlarıydı. Bölge geçiş güzergâhında olmasından kaçakçılık üst düzeydeydi. Gümrüğe ilişkin eşyalardan alınacak vergi, ciddi oranda gelir teşkil ettiğinden ilgili memurlar dikkatli olmak zorundaydı. Yüklerin indirimi, aranması ve gümrüğe ilişkin eşyaların belirlenmesi, kolcular ve gümrük memurlarının rutin görevleri arasındaydı. Aynı zamanda bu, şehrin asayişini açısından da hassasiyet gerektiren bir işti. Ancak Urfa örneğinde olduğu gibi yabancı gezginlerin aramalara zorluk çıkarmaları, Osmanlı memurları ile gezginler arasında sorunlar yaratıyor, sefaretlerin dâhil olduğu soruşturmalara neden oluyordu. Konuya dair ikinci soruşturma 1864 tarihliydi. Urfa'ya Nehir Kapısı'ndan (Bey Kapısı olmalı) giriş yapan bir grup Amerikalı¹¹⁹ ile kolcular arasında yaşanan arbeye soruşturmanın görünen nedeniydı. Bir kısım eşyaların aranmasına izin verilmemiş, üstelik gümrükten zorla dışarıya çıkarılmıştı. Kalan eşyaların iadesi ise kaçırılan eşyaların geri getirilmesi şartına bağlanarak el konulmuştu. Olayın sefarete intikal sebebi, gümrükte bulunan eşyaların teslim edilmiyor oluşuydu.

İstintak, vaka tanığı memurların her birinin soru-cevap şeklinde sorguya alınmasıyla yürütülmüştü. Verilen yanıtlardaki ayrıntılar önemliydi. Ticarî döngü sahalarının günlük kalabalıklığı, kurumlar arası işleyiş ve çatışmaya dair ayrıntılar doğrudan birinci ağızlardan tutanaklara geçirilmişti. İstintak, Ahmed Hamdi isminde bir Osmanlı memuruna tevdi edilmiş, ilk sorguya alınan kişi gümrük müdürü İbrahim Şevki Efendi olmuştu. Amerikalılara ne suretle muamele olunmuştu? Olay esnasında handa kaç kolcu bulunuyordu? Kolcular dışında handa tüccar, esnaf gibi sair ahalden kimse var mıydı? gibi sorular İbrahim Şevki Efendi'ye yöneltilen sualler arasındaydı. Gümrükte yaşanan arbedenin görevli tanıkları Kolcu Hâcı Ali, Kantarcı Kasım ve Damgacı Karabet isminde bir Ermeni'ydi. Esnaftan Amaborzade (Abamorzade) Mehmed ve biraderi Mustafa ile Mollaoğlu Süleyman, Karazoğlu Nersis, Çolakoğlu Agob ve Derviş Abdurrezzak o esnada handaydı. Aslında Osmanlı yerelindeki idari sorunların pek çoğu kurumların başındaki yetkilinin tavrına göre şekil alıyordu. Çok boyutlu bir soruşturma olmadığı sürece idareciler bir şekilde davaların üstesinden gelmeye çalışıyordu. Ancak bu örnek davada olduğu gibi sefaretlerin dâhil olduğu büyük soruşturmalarda, Bâbali tarafından bir müfettiş görevlendiriliyor, sadece memurların değil, olay karşısında kurumların çözüm noktasındaki tutumları da

¹¹⁷ BOA, MVL: 764/57.

¹¹⁸ BOA, MVL: 765/44.

¹¹⁹ 1864'ün Temmuz ayı içerisinde Amerikan vatandaşı Mösyö Hud (ya da Hod) ve birkaç Amerikalı Dersaadet'e varmak üzere Halep tarihiyle Urfa'ya giriş yapmıştı.

sorgulanıyordu. Urfa özelindeki bu davada bilhassa mutasarrıflığın olay karşısındaki tavrı sorgulanmıştı. İbrahim Şevki Efendi öncelikle bir takrirle meseleye dair yardım talebinde bulunmuş, cevap alamayınca bizzat mutasarrıfın yanına çıkmıştı.¹²⁰ Ancak *biż gümruk işine karışmayız* cevabını almıştı. Gümrük müdürü bu olay sonrası mutasarrıf ile bozuştuğunu nakleder. Oysa mutasarrıflar gümrük idaresine yardım etmekle mükellefti.¹²¹ Sorun yerelde çözümlenemedi. Yaşananları “*hakâret ve ziyân*” olarak yorumlayan Amerikalı grup, “*cümle Amerika vatandaşı ve türlü Frenk seyyâbların selâmetleri ve bundan böyle kayırlmaları için*” dava açtıklarını belirtiyor, gümrük müdürü İbrahim Şevki Efendi’yi protesto ediyorlardı. Üstelik özürle birlikte münasip bir tazminat istiyorlardı.¹²² Aslında bu tutum, doğu karşısında, Batılı hegemonik ziyâniyetin bir yansımasıydı.

Tanık ve sanık ifadelerinin ne derece doğruyu yansıttığı açık değildir. Ancak Batılı tüccar, misyoner, gezgin gibi yabancıların şehre giriş-çıkışı ya da herhangi bir suretle ticari ilişkileri, bu örnekte olduğu gibi Osmanlı yerelinde, yönetebilme erkini sınamış, kurumlar arası işleyişi zora sokmuştu. Uzun yazışmalar sonucunda ve Osmanlı hariciyesinin emriyle tutulan eşyalar Gümrük Hanı’nda teslim edildi. O esnada handa “*İslam’dan biraz adamlar ve iki yüzden mütecaviz Hristiyanlar vardı.*” Teslim esnasında konsolos tercümanı da orada hazır bulunmuştu. Zanaat, ticaret gibi meslekî uğraşı içerisinde olan Osmanlı gayrimüslimlerinin Urfa’da da bu tekele sahip olduklarını, iktisadî döngünün en yoğun yaşandığı Gümrük Hanı’ndaki sayılardan çıkarmak mümkün. Sonraki yıllara ait yazışmalarda gümrük müdürü İbrahim Şevki Efendi ve diğer çalışanlara ilişkin cezaî işleme işaret eden bir belgeye rastlanmaz. Bu nedenle özür ve tazminat meselesinin nasıl sonuçlandığı bilinmemektedir.

Osmanlı idarecilerinin yabancı vekil veyahut temsilcilere karşı tutumlarında çoğu kez haklı bir zemin bulunuyordu. Kanunlar, ülke temsilcilerini bağıldığı halde pek uyum sağlandığı yoktu. Bâbâli ile yapılan pek çok yazışmaya rağmen bağımsız kararlar alınıyor ya da alınmak zorunda kalınıyordu. Gayrimüslimlere ve ecnebilere özel haklar tanınması, imparatorlukta edindikleri maddi zenginliklerine, şimdi politik hakların da ilave edilmesi Müslümanların tepkisiyle sonuçlanmıştı.¹²³ Üstelik Müslüman tüccarlar, Avrupalı tüccarlar ile aynı imtiyazlara sahip bile değildi. II. Mahmut’un saltanatının ilk yıllarında Müslüman tüccara da diğerleriyle aynı statüde dış ticaret yapma hakkı tanınırken, Müslüman tüccara verilme üzere hazırlanan beratın padişah tarafından da uygun bulunmasıyla “hayriye tüccarı” denilen sınıf ortaya çıkmıştı.¹²⁴ 1850 sonrası pek çok Urfalı Müslüman tüccar, hayriye tüccarı beratı almaya çaba gösterdi. Bu noktada Hâcıkamilzâde ailesinin fertleri öne çıkmaktaydı. Hâcıkâmilzâde Hâcî

¹²⁰ BOA, HR.H: 345/5-16.

¹²¹ BOA, HR.H: 345/5-5-14-15-16-17-18.

¹²² BOA, HR.H: 345/5-25.

¹²³ Ufuk Gülsoy, “İslahat Fermanı”, *DİA*, C. 19, (İstanbul 1999), s. 188.

¹²⁴ Mübâhat Kütükoğlu, “Hayriye Tüccarı”, *DİA*, C. 17, (İstanbul 1998), s. 64.

Kâmil Ağa,¹²⁵ Hâcıkâmilzâde Hâcî Mustafa Ağa,¹²⁶ Hâcıkâmilzâde Mehmed Bakır¹²⁷ aile üyeleri arasında ticaretle uğraşan isimlerdi ve hizmetlerinde bulunanlar yine kendi aile üyeleri idi. 1856'da Hâcıkâmilzâde Hâcî Yahya Ağa, Avrupa, Acem ve Hindistan ticaretine talip olmuş, tüccarlar arasında müstakim ve muteber olduğu beyanıyla tarafına hayriye tüccarı beratı verilmişti. Böylece Avrupa tüccarının ve hizmetkârlarının nail oldukları imtiyazattan istisnasız yararlanabilecekti. Aynı zamanda Urfa'daki hayriye tüccarlarına vekil olarak da tayin edilmişti. Şehirdeki hayriye tüccarlarının ve hizmetkârlarının ticaretlerine ilişkin işlerin imtiyaz şartlarına uygun surette takibini yapacak, bu görevi sebebiyle kimseden ziyade akçe almayacak, kanuna muhalefet etmeyecekti.¹²⁸ Yorgâncızâde Mustafa Ağa,¹²⁹ Kablamazâde Hâcî Ömer Ağa¹³⁰ da hayriye tüccarı sınıfına dâhil olan tüccarlar arasındaydı.

Güneydoğu Anadolu'nun ticari trafiğini yoğunlaştıran tüccar toplulukları arasında Halep'ten İran'a giden tüccarlar yadsınamaz bir yere sahipti.¹³¹ İhtiyaç hâsıl olmuş olacak ki 1850'de Urbikoğlu Agobcan, İran vatandaşlarının işlerini görmek üzere Urfa'ya şehbender vekili olarak tayin edilmişti.¹³² Aynı tarihlerde Urfa ve çevresine ticaret maksadıyla gidip gelecek olan İranlı Hoca Agop v. Kırkor'un yedine de bir pasaport verilmişti.¹³³ 21 Eylül 1871'de ise İran vatandaşı Harun Dayan (Aaron Dayan) Urfa'ya şehbender vekili olarak tayin edilmişti.¹³⁴ Yüklü bir servete sahip olduğu anlaşılan Harun Dayan, Davud Dayan'ın oğluydu ve Hoca Harun olarak da tanınıyordu.¹³⁵ Aslında Harun Dayan Urfa'daki Yahudi cemaatinin başıydı.¹³⁶ *Beit Aharon* isimli bir vaaz kitabı yazmış fakat yayımlamamıştı.¹³⁷ Şehbenderliğinin ilk yıllarında İranlı üç hacı Urfa'da öldürülerek gasp edilmişti.¹³⁸ Olayın akabinde toplanan şehir meclisinde, Binbaşı Kamil Efendi ile arasında bir münakaşa yaşanmıştı.¹³⁹ Yine onun döneminde İran Şehbenderhanesi soyulmuş ancak daha sonra hırsızlar yakalanarak çalınanlar tahsil edilmişti.¹⁴⁰ Urfa'nın farklı mahallelerinde ikamet eden şehbender, 1852'de Debbaghane mahallesinde yaşıyordu.¹⁴¹ 1872'ye gelindiğinde halen Debbaghane

¹²⁵ UŞS, 205/200/201-480-481.

¹²⁶ UŞS, 205/201/202/203-482.

¹²⁷ UŞS, 205/211/212/213-491.

¹²⁸ UŞS, 205/192/193/194/195-472-473-474-475

¹²⁹ UŞS, 205/204/205-483.

¹³⁰ UŞS, 205/207/208/209-487.

¹³¹ Suraiya Faruqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Beşinci Basım, Çev. Neyyir Bertkay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s. 64.

¹³² UŞS, 204/128-217-218.

¹³³ Urfa Şer'iyye Sicilleri, Defter no: 204, sayfa no: 128, belge no: 216; Sicil kayıtlarından yapılan sonraki atıflarda UŞS, 204/128-216 örneğindeki gibi kısaltma tercih edilmiştir.

¹³⁴ BOA, İ.HR: 252/14958.

¹³⁵ UŞS, 206/617-748.

¹³⁶ UŞS, 220/28-661.

¹³⁷ Abraham David, "Dayan", *Encyclopaedia Judaica*, C. 5, Thomson - Gale, ABD 2007, s. 495.

¹³⁸ BOA, HR.MKT: 747/90.

¹³⁹ BOA, HR.MKT: 750/98.

¹⁴⁰ BOA, HR.MKT: 882/12.

¹⁴¹ UŞS, 206/722-1062.

mahallesine kayıtlıydı. Bu tarihlerde ayrıca Rusya vatandaşlığı almış görünüyordu.¹⁴² 1892'de ise Hızanoğlu mahallesinde ikamet etmekteydi.¹⁴³ Şehbenderliği esnasında, Hoca Salamon Dayan, Hoca Azra Nasır, Davud Ganime ve Ohannes Sarrafyan gibi tercümanları olmuştu.¹⁴⁴ Her ne kadar 1881 tarihli şehbenderliğe ilişkin nizamnamenin üçüncü maddesinde muvazzaf şehbenderlerin ticaretle meşgul olmamaları esası¹⁴⁵ getirilmiş olsa da Harun Dayan ticaretle uğraşmaya devam etmişti. Şehbenderlik görevini 1893'e değin devam ettiren Harun Dayan bu yıl içerisinde vefat etmişti.¹⁴⁶ XX. yüzyılın başlarında İran şehbenderliğini yürüten kişi Câmî-i Kebîr mahallesinde ikamet eden Parmaksızade Hâcî Bekir Bey'di.¹⁴⁷

Sonuç

Konsoloslar ve vekillerince Urfa yerinde yürütülen faaliyetler sadece idari ya da politik bir sorunun parçası olmadı. Vergilendirme, himaye ilişkileri, alım-satımlar dolayısıyla yaşanan ekonomik krizler zincirleme sorunları doğurdu. Hristiyan sakinlerin sefâretlere şikâyetleri ise idareciler için hem dinsel hem de siyasal bir baskı unsuru oldu. Konsolosluk çalışanlarının yerel işleyişe karışmamalarına yönelik uyarılar da bir işe yaramadı. Fransız ve İngiliz konsolosluk temsilcileri oluşturdukları kişisel ve resmî ağlar içerisinde bağımsız davranmayı sürdürdü. Aslında Osmanlı yerinde yabancı tüccarların varlığı ilk başlarda sorun olarak görülmedi. Ancak ticari açıdan kazanç kaybı veyahut yasal bir sorunun doğması halinde taraflar yetkili kurumları devreye sokmaktan geri durmadı. Alış-verişler iktisadi bir canlılık kazandırmış gibiydi. Ancak ticareti yapılan ürünün cins ve yeterliliği her zaman önemli oldu. Şehir sakinlerinin temel ihtiyaçları arasında olan zahirenin yokluğu, sıradan sakinleri ekmek alamayacak durumlara kadar getirdi. Şehrin Hristiyan sakinleri için yabancı konsolos ve tüccarların varlığı her zaman olumlu karşılandı ancak büyük devletlerin mezhep (Protestan-Katolik) politikaları söz konusu olduğunda, Osmanlı idaresinin bahsettiği haklardan sonuna kadar istifade edilmeye çalışıldı. Himayeli çalışanlar sayesinde, üretici grubun - esnaf veya çiftçi farketmeksizin - kazanç durumları tarladan piyasaya kadar bütün iktisadi süreçler takip edildi. Böylelikle şehirden sağlanan ticari ürünlerin piyasa ederi, nakli ve pazarlanması aşamalarında bir ağ sağlanmış oldu. Yabancı tüccar ve konsolosluk çalışanlarının yarattığı sorunlar karşısında yetkililer ekseriyetle bir çözüm üretemedi. İşlerin ne surette yürütülmesi gerektiğine yönelik Bâbâli'den sürekli bilgi talep edildi. Yazışmaların aylar sürmesi, işleyişi aksattı, kurumlar arası uyumsuzluklara yol açtı.

¹⁴² UŞS, 208/304-132.

¹⁴³ UŞS, 220/28-661.

¹⁴⁴ H. 1295 Tarihli HVS, s. 114; H. 1299 Tarihli HVS, s. 94.

¹⁴⁵ Düstûr, Tertip I, Zeyl 2, İstanbul 1299 (1881), s. 192.

¹⁴⁶ David, "Dayan", s. 495.

¹⁴⁷ UŞS, 215/70-538.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Ali Evrak Odası (BEO)

2448183/581, 2450/183725.

İrade - Hariciye (İ.HR)

118/5774, 252/14958.

Hariciye Nezareti - Hukuk Kısmı

HR.H: 345/5.

Hariciye Nezareti – Mektubi Kalemi (HR.MKT)

90/99, 256/61, 320/63, 326/43, 330/67, 340/4, 472/98, 528/17, 747/90,
750/98, 882/12.

Hariciye Nezareti – Tercüme Odası

422/59

Meclis-i Vâlâ (MVL)

764/57, 765/44, 766/49, 767/88.

Yıldız – Hususî Maruzat (Y.A.HUS)

342/105, 358/2, 481/81

Düstûr, Tertip I, Zeyl 2, İstanbul 1299 (1881).

Urfa Şer‘iyye Sicil Defterleri

204 Numaralı Defter

128/216-217-218.

205 Numaralı Defter

192/472, 200/480-481, 201/482, 211/491, 204/483, 207/487.

206 Numaralı Defter

432/407, 531, 556/646, 610-731, 613/739, 617/748, 621/762, 621-763,
646/808, 668/461, 672-470, 684-494, 722-1062, 777/1.

208 Numaralı Defter

241/242/243-1019, 304/132.

215 Numaralı Defter

UŞS, 215/70-538.

220 Numaralı Defter

28/661.

228 Numaralı Defter

11/39, 50/106, 68-174.

The National Archives - London

FO 424/107, Inclosure 1 in No.18, Acting Vice-Consul Barnham to Major Trotter, Diarbekir, June 19, 1880.

FO 424/186, No. 7, *Sir P. Currie to the Marquess of Salisbury*. - (Received January 3) Costantinople, January 3, 1896.

FO 424/186, No. 29, *Sir P. Currie to the Marquess of Salisbury*. - (Received January 7) Costantinople, January 7, 1896.

FO 424/186, No. 36, *Sir P. Currie to the Marquess of Salisbury*. - (Received January 9) Costantinople, January 9, 1896.

FO 424/186, No. 96, *Sir P. Currie to the Marquess of Salisbury*. - (Received January 24) Costantinople, January 24, 1896.

FO 424/186, Inclosure in No. 164, *Consul Barnham to Sir P. Currie*, Aleppo, January 6, 1896.

FO 424/186, Inellosure 1 in No, 225, *Consul Barnham to Sir P. Currie*, - (Received February 24) Costantinople, February 19, 1896.

FO 424/186, No. 295, *Sir P. Currie to the Marquess of Salisbury*. - (Received March 19) Costantinople, March 19, 1896.

Vilayet Salnameleri

H. 1295 Tarihli Halep Vilayet Salnamesi

H. 1299 Tarihli Halep Vilayet Salnamesi

H. 1308 Tarihli Halep Vilâyet Salnamesi

Araştırma ve İnceleme Eserler

ADE, Mafalda, "Ottoman Commercial Law and its Practice in Aleppo Province (1850-1880)", *Merchants in the Ottoman Empire*, Ed. Suraiya Faroqhi and Gilles Veinstein, (Collection Turcica 15). Peeters, Louvain 2008, pp. 243-260.

AKYILDIZ, Ali "Tanzimat", *DİA*, C.40, (İstanbul 2011), ss. 1-10.

ANASTASSIADOU, Meropi, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik (1830-1912)*, Çev. Işık Ergüden, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2017.

- ASOĞLU, İsmail, *Birlikte Yolda Yol Ayrımına Urfa Kazasında Gayrimüslimler (1880-1910)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2019.
- ATMACA, Metin “Picknick mit den Paschas: Aleppo und die levantinische Handelsfirma Fratelli Poche”, [Book Reviews](#), *Insight Turkey*, Vol. 16, Nu. 2, (2014), pp. 213-215.
- BERRIDGE, G. R., “İngiliz Gizli Belgelerinde Yahudi Dönmesi İttihatçılar” *Gerald H. Fitzmaurice - Türkiye’deki İngiliz Büyükelçiliği Baştercümanı’nın Anıları*, Kırmızıkeçi Yayınları, İstanbul 2016.
- BOSTAN, İdris, “Tersane-i Amire”, *DİA*, C. 40, (İstanbul 2011), ss. 513-516.
- Bliss, Edwin Munsell, *Turkey and The Armenian Atrocities*, Hubbard Publishing Co, Philadelphia 1896.
- CHİHA, Nedjib H., “Osmanlı Devleti’nde Gayrimenkul Mülkiye Bakımından Yabancıların Hukuki Durumu”, Çev. Halil Cin, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1/24, (1967), ss. 247-274.
- CLAY, Christopher, “The Origins of Modern Banking in the Levant: The Branch Network of the Imperial Ottoman Bank, 1890-1914”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 26, No. 4 (1994), pp. 589-614.
- DAVİD, Abraham, “Dayan”, *Encyclopaedia Judaica*, C. 5, Thomson - Gale, (ABD 2007), p. 495.
- Abdullah Ekinci, “Urfa’da Yahudilik ve Hristiyanlık”, *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa’da Dini Hayat*, Ed. Yusuf Ziya Keskin, TDV Yayınları, Ankara 2011, ss. 71-80.
- ELDEM, Edhem, Daniel Goffmann, Bruce Masters, *Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, Çev. Sermet Yalçın, 2. Basım, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017.
- FARUQHİ, Suraiya, *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, Beşinci Basım, Çev. Neyyir Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014.
- GEORGEON, François, *Sultan Abdülhamid*, 4. Baskı, Çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.
- GÜLSOY, Ufuk, “Islahat Fermanı”, *DİA*, C. 19, (İstanbul 1999), ss. 185-190.
- HACHİCHO, Mohamad Ali, “English Travel Books about the Arab near East in the Eighteenth Century”, *Die Welt des Islams*, Vol. 9, Issue 1/4 (1964), pp. 1-207.
- JERNAZİAN, Ephraim K., *Judgement Unto Truth: Witnessing the Armenian Genocide*, Transaction Publishers, New Jersey and London 1990.

- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi VIII. Cilt*, 7. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 2011.
- KENNY, Michael G. Kirsten Smilie, *Antropolojiye Giriş Kültür ve Mekân Hikâyeleri*, Çev. Soner Torlak, 2. Baskı, Dipnot Yayınları, Ankara 2017.
- KEYDER, Çağlar, *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.
- KEYDER, Çağlar, Faruk Tabak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Mülkiyet ve Ticari Tarım*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.
- KIRMIZI, Abdülhamit, "1880'de Diyarbekir Vilayetine Gelen İlk Adliye Müfettişinin Sergüzeşti", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, S.7, (2012), ss. 73-90.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İngiliz Konsoloslarının Siyasal Etkinlikleri", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç 15-17 Ekim Sempozyuma Sunulan Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, ss. 179-187.
- KÜTÜKOĞLU, Mübühâ, "Hayriye Tüccarı", *DİA*, C. 17, (İstanbul 1998), ss. 64-65.
- MANSEL, Philip, *Halep - Suriye'nin Muhteşem Tüccar Şebri'nin Yükselişi ve Düşüşü*, Çev. Nigâr Nigâr Alemdar, Everest Yayınları, İstanbul 2017.
- MARCUS, Abraham, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şebri Halep*, Küre Yayıncılık, İstanbul 2013.
- OHANNESSIAN, Tamar Der-, *Autobiography And Recollection Bedros Der Bedrossian Ourfatzi*, Edit by Dr. Vahan Janhigian, Philadelphia 2005.
- OWEN, Roger, *New Perspectives on Property and Land in the Middle East*, Harvard University Press, America 2000.
- PAMUK, Şevket, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, IX. Basım, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2018.
- PEABODY, Emily Clough, *Corinna Shattuck - Missionary Heroine of Oorfa, (Lives Worth Living)*, University of Chicago Press, Illions 1915.
- SALT, Jeremy. *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians, 1878-1896*. London: Taylor & Francis Group, 1993. Accessed July 25, 2021. ProQuest Ebook Central.
- SAVAŞ, Ali İbrahim, "Konsolos", *DİA*, C. 26, (Ankara 2002), ss. 178-180.
- SEGAL, Judah Benzion, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

- SİNGER, Amy, *Kadılar, Kullar, Kuduslü Köylüler*, Çev. Sema Bulutsuz, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008.
- STRİNGER, Kevin D., “Honorary Consuls in an Era of Globalization, Trade, and Investment”, *Consular Affairs and Diplomacy*, Ed. Jan Melissen and Ana Mar Fernánde, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden - Boston 2011, pp. 63-96.
- SLUGLETT, Peter, “Aspects of Economy and Society in the Syrian Provinces: Aleppo in Transition, 1880-1925)”, *Modernity and Culture: From the Mediterranean to the Indian Ocean*, Ed. Leila Tarazi Fawaz, C.A. Bayly, Colombia University Press, New York 2002, pp. 144-157.
- ŞAHİN, Harun, “Osmanlı Döneminde Maraş’ta Ticaret (XIX. Yüzyılın Sonu ve XX. Yüzyılın Başlarında)”, *Akademik Bakış Dergisi* 29, (2012), ss. 1-11.
- ŞAŞMAZ, Musa, “İngiliz Yüzbaşı Stewart’ın Konya Konsolosluğu ve Adli Yönetime Dair Raporu (1879-1882)”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 11, (2002), ss. 223-238.
- QUATAERT, Donald, *Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılmı ve Direniş 1881-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.
- WALLERSTEİN, Immanuel, *Modern Dünya Sistemi I*, 7. Baskı, Çev. Latif Boyacı, Yarın Yayınları, 2015.
- _____, *Tarihsel Kapitalizm ve Kapitalist Uygarlık*, Çev. Necmiye Alpay, 7. Basım, Metis Yayınları, İstanbul 2016.
- ZE’EVİ, Dror, *Kudüs 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- ZÜRCHER, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye Tarihi*, 4. Basım, Çev. Yasemin Er, İletişim Yayınları, İstanbul 2019.

